
Boekbesprekingen

Bijbelwetenschappen

Karel C. Innemée (red.), *The Value of a Human Life: Ritual Killing and Human Sacrifice in Antiquity* [Papers on Archaeology of the Leiden Museum of Antiquities (PALMA) 26] (Leiden: Sidestone, 2022) 156 p., € 35,00 (ISBN 9789464260564).

Deze bundel artikelen gaat terug op een symposium (2015) in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Het boek is via de website van de uitgever (www.sidestone.com) gratis online te lezen.

In een inleidend artikel geeft Karel Innemée een overzicht van het onderwerp. Hij bespreekt verschillende vormen van ritueel doden van mensen, die ik aanvul met voorbeelden elders uit de bundel. (1) mensen die worden meebegraven, meestal dienaren bij een koning. In Ur zijn koningsgraven gevonden uit de 25ste eeuw voor Christus, waarin tientallen dienaren samen met de koning (gedood en) begraven zijn. Het idee hierachter zou ultieme loyaliteit zijn of het voortzetten van hun dienst in het hiernamaals. (2) ritueel doden van de koning, bijvoorbeeld als deze zwak werd. Dit zou vooral in Afrika voorkomen. (3) ritueel doden van vijanden of de doodstraf. In teksten uit Ebla en Egypte wordt deze praktijk genoemd. (4) mensenoffers (zie onder). (5) zelfopoffering of martelaarschap. Hierbij worden vooral voorbeelden uit de vroege kerk genoemd. Innemée maakt onderscheid tussen mensenoffers en ritueel doden, maar het verschil wordt niet zo duidelijk. Verderop in de bundel wordt erop gewezen dat dit onderscheid in de Oudheid niet gemaakt werd.

In de artikelen over Mesopotamië en Egypte bespreken de auteurs (Theo Krispijn en Jacobus van Dijk) de archeologische en tekstuele gegevens. Er zijn wel (beperkt) aanwijzingen voor het doden van mensen, maar niet voor een reguliere praktijk van mensenoffers. De artikelen over de Etrusken en Azteken zijn voor de bijbelwetenschap minder van belang.

Het meest relevant voor de theologie zijn de bijdragen over Phoenicië en het oude Israël. In het Oude Testament wordt de Kanaänitische volken (en Israël!) het brengen van kinderoffers aan de god Molech verweten. Volgens Romeinse auteurs zou dat ook voorkomen in Phoenicisch-Punische kolonies in Noord-Afrika; bovendien zijn daar veel kindergraven gevonden, samen met inscripties over een gave voor *mlk*. De Phoenicische gegevens zijn echter heel verschillend geïnterpreteerd, van duidelijk bewijs voor een praktijk van kinderoffers tot niets dan ahistorische kwaadsprekerij. De bijdrage van Brien Garnand geeft een overzicht van de beschikbare gegevens en gaat vooral in op de methodologie van de verschillende interpretaties. Veel gegevens ontbreken helaas; van niet één *tophet* (begrafplaats/offerplaats) blijkt een eindverslag van de opgraving verschenen te zijn. Garnand laat zien dat er toch relatief veel gegevens zijn (teksten, inscripties, graven), die een opmerkelijk consistent beeld geven en wijzen op het voorkomen van kinderoffers.

Innemée bespreekt de situatie in Israël en het vroege christendom. Hij acht de meeste oudtestamentische gegevens historisch weinig betrouwbaar, maar concludeert wel dat de praktijk in Israël niet veel anders

zal zijn geweest dan in de Kanaänitische religies. Dat kinderofters incidenteel voorkwamen is waarschijnlijk – de sterke waarschuwingen ertegen in het Oude Testament waren blijkbaar nodig. Dat eerstgeborenen oorspronkelijk geofferd werden, lijkt me wel te snel verondersteld. Bij de bespreking van het vroege christendom wordt ook Jezus' sterven als mensenoffer geduid. In de Grieks-Romeinse wereld zou zijn sterven gezien kunnen worden als nobele zelfopoffering. Die interpretatie lijkt me moeilijk te volgen. Een kruisdood was immers de ultieme schande en vernedering. Dat als een offer zien vraagt al geloof.

Zoals bijna onvermijdelijk bij een bundel: de insteek van de artikelen verschilt, maar het geheel biedt naast de vele bestaande literatuur een bijdrage aan het onderzoek naar mensenoffers, hoe vreemd dat onderwerp voor ons ook lijkt.

Ede

A. Versluis

Kyle H. Keimer en George A. Pierce (red.), *The Ancient Israelite World* (Abingdon/New York: Routledge, 2023) xxx + 790 p., € 190.00 (ISBN 9780367406844).

Het is haast onethisch om dit rijke boek te bespreken in een slechts korte recensie. Met ruim zevenhonderd bladzijden wordt de lezer op de hoogte gebracht van de 'state of the art' van de archeologie van het oude Nabije Oosten, met een concentratie op Israël in globaal de eerste helft van het eerste millennium voor Christus. Groot is de impact van dit onderzoek voor onze visie op sociale structuren, economische en politieke ontwikkelingen, geschiedenis en religie, taal en cultuur van de volken en staten over wie we ook in de Bijbel voortdurend lezen. Het is verbluffend over hoeveel data en kennis we vandaag beschikken, vergeleken met pakweg

anderhalve eeuw geleden. Door een breed internationaal team wordt het archeologische en antropologische onderzoek op zorgvuldige wijze ingebracht in de vele discussies rondom oudoosterse en bijbelse teksten. We zijn veel dank verschuldigd aan de redactie die dit 'reference work' heeft verzorgd: Kyle H. Keimer, honorary senior research fellow in de archeologie, geschiedenis en taal van Oud-Israël aan de Macquarie University, Australië, en George A. Pierce, universitair hoofddocent Ancient Scripture aan de Brigham Young University, Verenigde Staten. Dit boek zal voor de komende jaren ongetwijfeld hét standaardwerk zijn op dit gebied, voor archeologen, historici en bijbels theologen.

Uitgangspunt van dit boek is dat de tijd voorbij is dat we de Bijbel als een rechtstreekse, primaire bron voor de reconstructie van cultuur en geschiedenis van Israël kunnen gebruiken, waarbij de archeologie hoogstens hand- en spandiensten verleent. De rollen worden nu omgedraaid: het is aan de archeologie om met een veelvoud van methoden uit de 'harde' wetenschappen de contouren van het verleden te reconstrueren, waarbij overigens de Bijbel onmiskenbaar toch steeds een belangrijke rol zal blijven spelen. 'From a handmaid to biblical studies, archaeology is now in the driver's seat' (70). De vraag hoe archeologische, tekstuele en iconografische data zijn te interpreteren en te combineren, zal altijd wel onderwerp van discussie blijven, maar in dwarsdoorsnee laat dit boek helder zien dat deze discussie vandaag de dag beduidend evenwichtiger en ook voorzichtiger is dan in het verleden wel het geval was. Enerzijds is men zich meer bewust van het feit dat de Bijbel weliswaar op allerlei manieren aan de geschiedenis refereert, maar primair als geloofsboek een religieuze intentie heeft, en anderzijds wordt beseft dat de resultaten van opgravingen en ander archeologisch onder-

zoek fragmentarisch van aard zijn, en dat het aankomt op zorgvuldige analyse en evaluatie van data.

Het boek opent met enkele fundamentele artikels die grotendeels ook focussen op verheldering en/of vernieuwing van methodologische benaderingen. Heel subjectief maar overtuigd noem ik er twee. Allereerst het fraaie artikel van de enige Nederlander die aan de bundel bijdroeg, Koert van Bekkum (TUK/U en ETF), over chronologie en de ideologische functie daarvan, met een boeiende discussie over het debat hoge/lage chronologie van oud-Israël, en het verschil in precisie tussen de bijbelse chronologie van de koningentijd en die van de periode daarvoor, samenhangend met het gebruik van oudoosterse chronografische praktijken. Zeer verhelderend. Als tweede noem ik het pleidooi van Avraham Faust (Bar-Ilan universiteit) voor een nieuwe, ‘antropologische’, bijbelse archeologie, die een veel bredere scopus heeft dan voorheen, en in staat is om heel nieuwe vragen in het onderzoek te incorporeren. Mooi hoe hij voor het bestaan van een eenheidsrijk onder David en Salomo veel meer ruimte ziet dan in de kritische bijbelwetenschap eerder werd aangenomen.

In totaal bevat dit boek zes delen met 47 artikels, die soms behoorlijk technisch kunnen zijn (met name in het tweede deel over de materiële cultuur), maar die zonder uitzondering allerlei nieuwe inzichten geven. Zeer verrijkend voor onze kennis van samenleving en economie, en voor ons begrip van de taal, geletterdheid, schrijfsprocessen, godsdiensthistorie van Israël zijn het vierde en vijfde deel. Het grootste, zesde, deel bevat een serie artikels over ‘Israël te midden van de volkeren’, met daarin een mooie update van wat we nu daadwerkelijk weten over Kanaänieten, Edom, Moab, Aram, et cetera. Het zevende deel bevat een vooruitblik: hoe nu verder met het onderzoek naar Oud-Israël. Een aanrader is het slotartikel van

Rachel Hallotte (State University New York) over gebruik en misbruik van archeologie in de politiek, waarbij ze *en passant* – terecht – waarschuwt voor het effect van de visies van millennialisten en minimalisten. Enkele bijdragen die mij nog meer dan andere aanspreken: ‘Warfare and Intelligence Gathering in Ancient Israel’; ‘Literacy and Scribalism in Israel during the Iron Age (ca. 1200/1150–586 BCE)’; ‘The Composition of the Hebrew Bible Process in the Production of Israelite Literature’; ‘Visual Culture And Religion In Ancient Israel and Judah’; ‘Israelite Prophecy from Its Origins to the Exile’; ‘Death and Afterlife’; ‘Edom and Southern Jordan in the Iron Age’; ‘Babylon and Israel. Cultural Contact and Cultural Impact’. Ik moet hier maar stoppen, maar de lijst was nog niet volledig. In de eerste regel van deze recensie noemde ik het boek ‘rijk’ – hoe waar dit is zal elke lezer snel ontdekken.

H.G.L. Peels

P. de Vries, *Zicht op de Bijbelse boodschap: Bijdragen over de boodschap van het Oude en Nieuwe Testament* (Kampen: Brevier, 2021) 280 p., € 24,99 (ISBN 9789492433855).

Uit de vruchtbare pen van Piet de Vries, tot voor kort docent Bijbelse theologie en hermeneutiek aan het Hersteld Hervormd Seminarium, vloeide opnieuw een publicatie voort, met een mooie titel. De auteur beoogt met dit boek bij te dragen aan een beter verstaan van bijbels-theologische thema's, en zo aan onze kennis van en inzicht in het Woord van God. Stevige studie en geloofsopbouw worden hier gecombineerd. De vier bijdragen zijn enigszins ongelijksoortig wat betreft omvang en thematiek: verzoening in het Oude Testament, bekering bij de profeten, het gericht in Jezus' prediking, en de theologie van het Evangelie naar Johannes. Een in-

houdsopgave ontbreekt helaas. De Vries gaat ervan uit dat de Bijbel een eenduidige en samenhangende boodschap bevat, wat zijns inziens uitgangspunt van alle gezonde theologie moet zijn, en gaat daarbinnen op zoek naar de eigen inbreng van de verschillende bijbelse getuigenissen, vanuit variërende historische omstandigheden. Elk hoofdstuk wordt afgesloten met een literatuurlijst voor de liefhebber. De meeste literatuur is van conservatieve aard; de inbreng van andersoortige visies en invalshoeken zou mogelijk voor nog meer verdieping in de discussies hebben gezorgd. Maar ik heb respect voor de grote belesenheid van de auteur.

De thema's die aan de orde worden gesteld zijn zonder meer de moeite van bespreking waard, en de auteur doet ook steeds een poging om de relevantie ervan voor vandaag onder de aandacht van de lezer te brengen. Veel passeert de revue, niet het minst in het hoofdstuk over bekering in het Oude Testament. Ook in de andere bijdragen krijgt de lezer veel te verwerken. Voor mijn besef soms weleens té veel, omdat het boek uitdijt met de bespreking van allerlei flankerende thema's en lange voetnoten vol informatie met – vaak – dogmatische reflectie. Zo opent het hoofdstuk over bekering met maar liefst veertien bladzijden over het fenomeen profetie op zich, het onderscheid rechtvaardig-goddeloos en de Dag des Heeren. Het boek had aan zeggingskracht gewonnen als de auteur zijn eigenlijke thema's meer geconcentreerd had behandeld, want hij heeft terdege veel goeds hierover te zeggen. Boeiend is bijvoorbeeld hoe hij in het hoofdstuk over verzoening uitweidt over de relatie tussen schepping/paradijs en de dienst in het heiligdom, of wanneer hij bij het bekeringsthema elk van de profeten langsloopt. Dat laatste overigens niet in de canonieke volgorde, maar in een zijns inziens historische volgorde, waarbij dan boeken als Joël en Jona door hem in de 8ste eeuw geplaatst worden.

Wat betreft datering en authenticiteitsvragen neemt De Vries een zeer conservatief standpunt in, waarbij geregeld vragen zijn te stellen. Onwaarschijnlijk is bijvoorbeeld zijn mening dat het gros van de profetieën in Jeremia 1-25 te dateren is in de tijd van koning Josia (101). Wat betreft de aard van het boek Jona, lijkt hij weinig oog te hebben voor het bijzondere literaire genre en de hermeneutische vragen die daarmee samenhangen (73). Bij tekstbesprekingen zou het ook goed geweest zijn om de brontekst meer te laten spreken en niet te volstaan met het citeren van de Statenvertaling – zo bijvoorbeeld bij de uitleg van Jeremia 31:18, 19, waar de passieve vertaling 'zo zal ik bekeerd zijn' de lezer op het verkeerde been kan zetten. Helaas staan er ook nogal wat tik- en taalfouten in het boek, en verkeerde tekstverwijzingen (bijvoorbeeld Jer. 19:8 in plaats van 18:8, op pagina 71; of op pagina 101 dat de volkenprofetieën in de Griekse versie van Jeremia worden afgesloten met Jer. 23:15-28). De transcriptie van Hebreeuwse woorden is soms vreemd (bijv. *sjoew* in plaats van *šub*), en de letters van Hebreeuwse woorden zelf worden door elkaar geklutst (bijv. op 47). De naam 'Heilige Israëls' komt niet 28 keer in het Oude Testament voor (15), maar 34 keer. Dit boek met zijn rijke thema's had een zorgvuldiger afwerking verdiend.

H.G.L. Peels

Anwarul Azad en Ida Glaser, *Genesis 1-11* [Windows on the Text: Bible Commentaries from Muslim Contexts] (Carlisle: Langham, 2022) xvii + 316 p., £ 19.99 (ISBN 9781839735851).

Deze nieuwe commentaar op het eerste deel van het boek Genesis is van bijzondere aard. Het betreft het eerste deel van een commentaarreeks die anders is dan andere. De

auteurs zijn nu eens niet westers-academisch georiënteerd, maar onderzoekers die vanuit hun christelijk perspectief in hun eigen door moslims gedomineerde context de Bijbel pogen uit te leggen in een open gesprek met islamitische tradities. Het betreft een ambitieus project dat wordt aangestuurd door het Center for Muslim-Christian Studies te Oxford (UK), onder leiding van dr. Ida Glaser die directeur is van het Center for Muslim and Christian Studies te Houston (USA). Langham Publishing House verzorgt de uitgave, die er fraai uitziet.

Dit eerste deel is geschreven door Anwarul Azad, die in de vrijheidstrijd van Bangladesh in 1971 een rol heeft gespeeld, en later christen is geworden. Hij was *academic dean* van het Institute for Classical Languages in Dhaka, de hoofdstad van Bangladesh. Vlak voor de voltooiing van zijn Genesiscommentaar is hij in 2020 overleden, als slachtoffer van de COVID-19-pandemie. De eindredacteur van de reeks, Ida Glaser, heeft met een klein team samen de finale versie van zijn boek tot stand gebracht.

Gefascineerd heb ik dit boek doorgelezen, om twee redenen: ten eerste omdat hier een niet-westers geleerde vanuit een totaal andere context dan de onze de Bijbel leest en uitlegt, met een merkbaar gelovig commitment en met veel praktische toepassingen, en ten tweede omdat hij dat op een ontwapenend open wijze doet, in gesprek met joods en vooral islamitisch gedachtengoed. Met name komt bij dit laatste de geestelijke erfenis van Bangladesh langs, met een islamitische bevolking die zichzelf trots *millate Ibrahim* 'de gemeenschap van Abraham' noemt; zelfs achten zij zich het fysieke nageslacht van Noach via diens kleinzoon Bong. De Koran en de Hadith verwijzen veelvuldig naar de tradities waarover wij in Genesis 1-11 lezen, en het is boeiend om bij tal van tekstgedeelten te lezen over verschillen en overeenkomsten tussen Oude Testament en

Koran. De zorgvuldige bewoordingen die de auteur kiest, zorgen ervoor dat ook een moslimlezer niet direct wordt afgestoten, maar juist wordt uitgenodigd in gesprek te gaan over wat onze 'abrahamitische' overleveringen ons te zeggen hebben.

Ondertussen is deze commentaar terdege wetenschappelijk verantwoord, de auteur geeft blijk van kennis van de vruchten van westerse theologie en exegese. Hij bespreekt onbevanging en eerlijk de heikele kwesties van bijvoorbeeld het mozaïsche auteurschap, of de relatie bijbeltekst en wetenschap. Steeds neemt hij daarin een ontspannen, niet-biblicistische houding in, maar stuurt wel aan op een gelovige interpretatie van de bijbeltekst in zijn eindfase – zeg maar meer Gordon Wenham (WBC) dan Claus Westermann (BKAT), in zijn exegetische opzet. Tegelijk neemt hij de vragen van 'de wereld achter de tekst', die historisch-cultureel van aard zijn, op verantwoorde wijze in zijn commentaar mee, bijvoorbeeld het punt van het oudoosterse wereldbeeld in Genesis 1 of de cherubim in Genesis 3.

Met een mooi beeld noemt Azad het tekstcomplex van Genesis 1-11 'the seedbed of the Bible': hier komen de kernthema's naar voren die de rest van het Oude Testament zullen bepalen. Hier wordt volop het accent gelegd op de universele blik van Genesis, een boek waarin de naam en de verering van de ware God geponoerd worden te midden van de volken en hun goden. Veelzeggend is dat de commentaar eindigt met de bespreking van Genesis 12:1-3, de positie en roeping van Abraham voor de volken. Ondertussen geven de teksten van Genesis 1-11 ons geen antwoord op al onze vragen, maar willen ze ons leiden in ons denken daarover. Alle mogelijke kwesties worden beknopt maar helder aan de orde gesteld, zoals de vraag wie Kain als vrouw nam, of hoe universeel de zondvloed was. Steeds weer valt op dat de auteur de lezer vrij laat te

kiezen tussen de door hem genoemde opties, terwijl niet onduidelijk is waar zijn eigen voorkeur ligt. De commentaar bevat vele eyeopeners, als het gaat om de inbreng vanuit islamitische tradities. Waardevol zijn steeds ook de secties 'theologische reflectie', waarmee de exegetische wordt afgesloten.

Kortom: deze commentaar, en de hele reeks, is zeer welkom. In onze Nederlandse context ook, waar de kerk steeds meer samen met de moskee tot de (religieuze) minderheid van de bevolking behoort, en waar wij al meer in contact met moslims komen. Deze commentaar kan dan een mooi middel zijn om het gesprek aan te gaan. Maar ook afgezien daarvan, is het zonder meer verfrissend om vanuit de optiek van een niet-westerse exegete, die daarbij ook andere tradities betreft, de bijbeltekst te lezen. Van harte aanbevolen, dus.

H.G.L. Peels

Bruce K. Waltke en James M. Houston, *The Psalms as Christian Praise: A Historical Commentary* (Grand Rapids: Eerdmans, 2019) 354 p., \$ 37.99 (ISBN: 9780802877024).

Na *The Psalms as Christian Worship* en *The Psalms as Christian Lament* deden Bruce K. Waltke en James M. Houston, die inmiddels beiden emeritus hoogleraar van Regent College in Vancouver zijn, een derde studie over de Psalmen het licht zien. In deze uitgave behandelen zij een aantal lofpsalmen uit het vierde Psalmboek (Psalm 90-106) en wel Psalm 90-100 en Psalm 103 en 104.

De kracht en waarde van de drie studies over de Psalmen van Waltke en Houston ligt niet in de laatste plaats in het feit dat niet alleen grondig naar de Hebreeuwse tekst wordt gekeken, maar ook geluisterd wordt naar stemmen uit het verleden. Daarmee doen zij recht aan het feit dat kerkgeschiede-

nis ook geschiedenis is van de exegete en het verstaan van de Schrift. Het getuigt van hoogmoed als wij menen dat wij ook in dit opzicht niets kunnen leren van de vorige generaties. In de vorige twee studies kregen eerst stemmen uit het verleden het woord en werd daarna de Hebreeuwse tekst nauwkeurig geanalyseerd. In dit derde deel hebben de auteurs dit omgekeerd en voor de meer natuurlijke volgorde gekozen.

Aan de uitleg van de al genoemde Psalmen gaat een inleiding vooraf, waarin de betekenis van de Psalmen als lofprijzing op JHWH wordt belicht. De auteurs geven Gods eigenaam consequent met 'Ik ben' weer. De God van Israël heeft pas rond de uittocht de betekenis van zijn eigenaam geopenbaard. Dat heeft alles te maken met zijn oordelend en bevrijdend handelen in de verlossing van zijn volk.

Terecht stellen Waltke en Houston dat wij deze kant van Gods eigenaam niet moeten uitspelen tegen de klassieke zienswijze dat de naam HEERE wijst op Gods zelfgenoegzaamheid. Hij is van niets en niemand afhankelijk. Hij is de Eeuwige Die niet verandert. In hun waardering voor de klassieke zienswijze op de betekenis van Gods eigenaam staan de auteurs niet alleen. Zij noemen Janet Martin Soskice. Daarnaast had ook Andrea D. Saner kunnen worden vermeld met haar studie *Too Much to Grasp*.

De auteurs stellen terecht dat lofprijzing tot de diepste kern van het dienen van JHWH behoort. Niet voor niets wordt de lofprijzing vergeleken met de vleugels van de cherubs waarboven de glorie woont (vgl. Ps. 22:4).

In de masoretische tekst worden van de besproken Psalmen alleen Psalm 98 en 103 aan David toegeschreven. Uit 1 Kronieken 16:7-36 blijkt dat ook Psalm 96 met David wordt verbonden. Hij heeft deze gedicht toen de ark werd overgebracht naar Jeruzalem. De Septuaginta doet dit met Psalm 91, 93-99, 101 en 103-104. Waltke en Houston wijzen

voor wat betreft Psalm 93-96 en 100 op externe en interne aanwijzingen voor David als auteur. Daarom zijn ze geneigd ook voor de andere Psalmen met de Septuaginta David als auteur aan te nemen.

Psalm 91-92 worden door de auteurs als Messiaanse psalmen getypeerd, omdat zij een koninklijk karakter dragen. Ik zie niet echt concrete aanwijzingen. Ik val Waltke en Houston wel bij als zij de achtergrond van de uitdrukking 'JHWH regeert/is Koning' niet zoeken in een jaarlijks kroningsfeest waarbij de kroning van JHWH wordt gevierd. Een dergelijk feest wordt nergens met zoveel woorden in het Oude Testament vermeld en hoewel het koningschap van JHWH tot uiting komt in concrete daden behoort het koning-zijn onlosmakelijk bij Zijn Naam HEERE. JHWH wordt geen Koning maar is het.

Waltke en Houston menen dat als gezegd wordt dat JHWH koning is dat proleptisch moet worden opgevat. Zijn koningschap wordt immers nog niet alom erkend. Ik meen dat in Psalm 93-99 de nadruk moet vallen op het tegenwoordige koningschap van JHWH.

De combinatie van nauwkeurige filologie en rijke theologische perspectieven maakt deze studie van Waltke en Houston waardevol.

Nunspeet

P. de Vries

Hannes Bezzel, Uwe Becker en Matthijs de Jong (red.), *Prophecy and Foreign Nations: Aspects of the Role of the 'Nations' in the Books of Isaiah, Jeremiah, and Ezekiel* [Forschungen zum Alten Testament, 2. Reihe 135] (Tübingen: Mohr Siebeck, 2022) 230 p., € 84,00 (ISBN 9783161615962).

Deze bundel bevat twaalf bijdragen over de rol van de volken in de profetieën van de

drie grote profeten en gaat terug op papers die in 2016, 2017 en 2018 werden gepresenteerd binnen een onderzoeksgroep van de European Association for Biblical Studies. De redacteurs verontschuldigen zich voor de vertraging en beperkte omvang van deze publicatie, maar hebben toch een boeiende bundel weten samen te stellen. Als de oorspronkelijk beoogde omvang gerealiseerd had kunnen worden was de verdeling ongetwijfeld evenwichtiger uitgevallen, want nu krijgt Jeremia tweemaal zoveel aandacht (zes bijdragen) als Jesaja en Ezechiël (elk drie bijdragen), maar de redacteurs willen vooral een aanzet geven voor verder onderzoek.

Archibald van Wieringen (Tilburg) opent met een bespreking van Jesaja 13-23 vanuit het perspectief van 'de tekst-immanente lezer'. Hij betoogt dat dit bundeltje met volkenprofetieën een brugfunctie vervult tussen de hoofdstukken over de Aramese crisis (Jes. 6-12) en die over de Assyrische crisis (Jes. 36-39). Het bereidt de overgang van Assur naar Babel voor door de naderende Babylonische crisis op voorhand als een al overwonnen crisis te presenteren. Uwe Becker (Jena) kiest een historische insteek door naar het geboortemoment van de volkenprofetieën in het boek Jesaja te vragen en de ontstaansgeschiedenis ervan te reconstrueren. Op basis van een ver doorgevoerde literaire kritiek ziet hij Jesaja als een heilsprofeet die pas in de latere theologische reflectie is omgeduid tot een oordeelsprofeet. Als heilsprofeet heeft Jesaja zelf nog wel aan het begin van de ontwikkeling van de volkenprofetieën gestaan, want de ondergang van genabuurde volken die Juda bedreigden was natuurlijk een bevrijdende boodschap (Jes. 8:1-4 en 17:1,3). Nadat het oordeel in een latere bewerking eerst ook op Juda zelf werd toegepast ontwikkelden zich de profetieën tegen Assyrië en Babel. Wie de vergaande literair-kritische aannames van Becker niet deelt zal waarschijnlijk moeite hebben om de

door hem geschetste ontstaansgeschiedenis mee te maken. De laatste aan Jesaja gewijde bijdrage betreft een detailstudie van Burkard Zapff (Eichstätt-Ingolstadt) waarin hij overtuigend laat zien hoe de heftige profetie over Gods wraak over Edom in Jesaja 63:1-6 voortbouwt op eerdere teksten en hoe deze met de huidige context verweven is.

De sectie die aan Jeremia is gewijd wordt geopend met een bijdrage van Eric Peels (Apeldoorn) over de structuur van de volkenprofetieën die in de Hebreeuwse bijbel aan het eind van het boek staan (Jer. 46-51), maar in de Griekse bijbelvertaling in het midden en ook in een andere volgorde. De meeste uitleggers zien de Griekse volgorde als oorspronkelijk, maar Peels betoogt dat het alleen tegen de achtergrond van een latere politieke situatie te verklaren is dat de profetie tegen Elam (Perzië) in de Griekse tekst voorop is gezet in plaats van Egypte. Op basis van een wat tegendraadse maar kraakheldere exegese van Jeremia 28:8-9 stelt Matthijs de Jong (Amsterdam) dat Jeremia's volkenprofetieën niet op hemzelf teruggaan, omdat Jeremia vrede verkondigde voor Babel. Daarmee week hij af van de profetische traditie die zijn tegenspeler Chananja vertegenwoordigt en die de ondergang van Israëls vijanden verkondigde. Else Holt (Aarhus) en Hannes Bezzel (Jena) geven beiden aandacht aan de aanstelling van Jeremia als 'profeet voor de volken' (Jer. 1:5). Holt vraagt naar de theologische betekenis van de volkenprofetieën voor Israël, terwijl Bezzel hetzelfde literair-kritische spoor volgt als zijn mederedacteuren. Hij betoogt dat de volken in Jeremia's roepingsvisioen zijn ingevoegd toen ook de volkenprofetieën aan het boek werden toegevoegd. De bijdragen van Rannfrid Lasine Thelle (Wichita, Kansas) en Miklós Köszeghy (Budapest) bespreken specifieke volkenprofetieën, die over Moab (Jer. 48) en Babel (Jer. 50-51).

De volkenprofetieën die het boek Eze-

chiël bevat (Ez. 25-32) worden alleen door Andrew Langley (Dartmouth) op hun theologische betekenis bevraagd en geduid als impliciete vermaning aan de ballingen met het oog op hun eigen hoogmoed. De detailstudies van Lydia Lee (Fudan, Sjanghai) en Sofia Salo (Göttingen) beperken zich tot de tekstuele verschillen tussen de Hebreeuwse en Griekse teksttraditie van de profetieën over Tyrus (Ez. 28:11-19) en Seïr (Ez. 35:6-15).

De invalshoeken die de verschillende auteurs hebben gekozen zijn al met al zo divers, dat in de ondertitel van deze bundel terecht wordt gesproken over 'aspecten' van de rol die de volken in deze profetieën spelen. Het totaal biedt een kleurrijk veldboekje, samengesteld uit bloemen van verschillende akkers die volgens verschillende methoden worden bewerkt.

Kampen

J. Dekker

David Davage, *How Isaiah Became an Author: Prophecy, Authority, and Attribution* (Minneapolis: Fortress Press, 2022) 368 p., \$ 46.00 (ISBN 9781506481067).

Het bijbelboek Jesaja blijft een dankbaar studieobject, niet alleen vanwege zijn rijke inhoud maar ook vanwege zijn fascinerende samenstelling die een ontstaansgeschiedenis van eeuwen weerspiegelt. Tussen de vele publicaties die jaarlijks verschijnen springt de studie van David Davage eruit omdat hij de traditionele auteurschapsvraag van een nieuwe kant belicht. Davage presenteert geen reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van het boek, zoals velen voor hem hebben gedaan, maar onderzoekt hoe door de eeuwen heen de relatie tussen de profeet Jesaja en 'zijn' boek is opgevat. Hij doet dat tegen de achtergrond van de veranderingen die auteursconcepten hebben ondergaan in de context van zowel de Mesopotamische als de

Griekse cultuur. Om de verschillen in auteursconcepten in beeld te krijgen analyseert Davage het plaatje dat de beschikbare teksten daar zelf van geven. Leidende vraag in deze studie is uiteindelijk niet wie het boek Jesaja heeft geschreven, maar hoe de tekstoverlevering zelf de relatie tussen profeet en boek heeft opgevat. Het vele materiaal dat Davage daarbij op tafel legt is niet alleen van belang voor onderzoekers die zich met Jesaja bezighouden, maar voor heel het profetenonderzoek.

Om zijn onderzoek te situeren beschrijft Davage eerst het uit de Romantiek voortgekomen moderne auteursconcept, met speciale aandacht voor de rol die de uitvinding van de boekdrukkunst en de ontwikkeling van concepten als intellectueel eigendom, auteursintentie en auteursrecht hebben gespeeld. Vervolgens onderzoekt Davage achtereenvolgens het Mesopotamische patroon ('trajectory') in het omgaan met auteurschap en het daarmee contrasterende Griekse patroon. Hij stelt vast dat Mesopotamische literaire teksten bijna zonder uitzondering honderden jaren lang anoniem zijn overgeleverd. Ook de als eerste bij name genoemde schrijver van gedichten, priesteres Enheduanna, wordt niet als auteur gepresenteerd maar als samensteller ('wever') die nieuwe vorm gaf aan de traditie. Het veronderstelt een auteursconcept dat de persoon van Enheduanna zelf buiten de aandacht plaatst. Naamsvermeldingen in latere colofons en catalogi van literaire werken presenteren schrijvers steevast als mensen die hun teksten ontvangen en gesproken hebben. Zij fungeren enkel als het eerste kanaal ('the first one') voor de uit een interactie tussen goden en mensen voortgekomen overlevering die door anderen ('subsequent ones') wordt voortgedragen. Een bij name genoemde schrijver wordt niet gezien als creatief genius of intellectueel eigenaar, maar als menselijke schakel in een doorgaand proces van overle-

vering. Omdat tekstuele fixatie niet beoogd werd sloot dit proces nieuwe bewerkingen van teksten geenszins uit.

Het Griekse auteursconcept veronderstelt in aanvang ook een goddelijke bron (muze) van literaire werken, maar stelt daarbij het menselijke orgaan waarvan de goden gebruikmaken centraal. Schrijvers worden vermeld als creatieve bron van teksten. Kennis van auteursintenties wordt in de Griekse context voor het verstaan van teksten wezenlijk geacht. Dat gaat gepaard met een groeiende interesse voor biografische gegevens en het ontstaan van discussies over pseudepigrafie, een verschijnsel dat werd bevorderd door een toenemende handel in boeken (bibliotheekcollecties) en problematisch werd gevonden. Vanwege het andere auteursconcept speelden dergelijke discussies niet in de Mesopotamische context. Daar lag het gezag in de overgeleverde teksten zelf, terwijl Griekse teksten hun gezag aan de creatieve bron ervan ontleenden.

In de hellenistische tijd komen beide auteursconcepten met elkaar in aanraking en neemt de Griekse invloed toe op teksten die eeuwenlang volgens het Mesopotamische auteursconcept zijn overgeleverd. Op basis van teksten uit verschillende lagen uit het boek Jesaja betoogt Davage dat de overlevering van profetische teksten door anderen ('subsequent ones') dan de profeet zelf heeft plaatsgevonden. Jesaja werd pas in de hellenistische tijd van 'first one' volgens het door anonimiteit gekenmerkte Mesopotamische auteursconcept omgeduid tot een auteur die volgens het Griekse auteursconcept als intellectueel eigenaar voor heel het boek verantwoordelijk werd gehouden. Vergelijkingen met literatuur uit de Tweede Tempelperiode (Sirach, Josephus) zijn hierin zeer verhelderend.

De exegeses en dateringen van jesajaanse teksten die Davage biedt zijn op onderdelen nog te bevragen, maar het totaalplaatje komt overtuigend over. Terecht stelt Davage de

gangbare gedachte ter discussie dat Jesaja tot aan de opkomst van het historisch-kritisch onderzoek *unisono* als auteur werd gezien van het boek dat zijn naam draagt. Dit is een veel te generaliserende vooronderstelling die onvoldoende rekening houdt met de cultuur waarbinnen het boek is ontstaan en waarin andere auteursconcepten gangbaar waren dan in de moderne westerse cultuur. Met zijn boek levert Davage niet alleen een verfrissende bijdrage aan het onderzoek van Jesaja, maar ook algemeen aan een beter verstaan van de relatie tussen de oudtestamentische profeten en de boeken die hun naam dragen.

Kampen

J. Dekker

C.L. Crouch en Cristopher B. Hays, *Isaiah: A Paradigmatic Prophet and His Interpreters: An Introduction and Study Guide* [T&T Clark Study Guides to the Old Testament] (Londen: T&T Clark, 2022) 123 p., € 17.99 (ISBN 9780567680341).

In een serie handzame studiegidsen die de uitgever in samenwerking met de Britse Society for Old Testament Study op de markt brengt, heeft het echtpaar Crouch en Hays in gezamenlijkheid een deeltje over het boek Jesaja verzorgd. Carly Crouch is sinds 2021 hoogleraar Oude Testament en Antieke Jodendom aan de Radboud Universiteit te Nijmegen en Christopher Hays is al vele jaren hoogleraar Oude Testament en Oude Nabije Oosten aan Fuller Theological Seminary in Pasadena, Californië. Beiden hebben hun sporen in het onderzoek al ruimschoots verdiend. Hun samenwerking resulteert in een toegankelijke inleiding op basis van de huidige stand van zaken in het onderzoek.

Zoals bekend is Jesaja een boek met een lange en complexe ontstaansgeschiedenis. Veel bijbellezers hebben moeite om daar grip

op te krijgen en door de bomen het bos nog te zien. De doelstelling van de auteurs is het bieden van een schets van de chronologische ontwikkeling die het boek Jesaja heeft door-gemaakt voordat het zijn huidige vorm bereikte en daarbij speciaal te letten op de antwoorden die elke fase van het boek geeft op de veranderende historische omstandigheden. Daarvoor hebben ze een heldere opzet gekozen van vier hoofdstukken die achtereenvolgens beschrijven hoe het boek Jesaja er in de 8ste, 7de, 6de en 5de eeuw voor Christus uit kan hebben gezien, wat op dat moment de politieke en sociale omstandigheden waren en welke theologische thema's en aandachtspunten in die context aandacht krijgen.

Het aardige van deze opzet is dat de lezer in kort bestek een goed overzicht krijgt van de wisselende historische omstandigheden waarbinnen de profetieën van Jesaja zijn overgeleverd en ook steeds weer zijn geactualiseerd en aangevuld om antwoord te geven op nieuwe vragen. Elke generatie had haar eigen motieven om de overlevering van Jesaja te bewaren en daar weer nieuwe betekenissen aan te geven. Voor de 8ste, 6de en 5de eeuw, waar de bekende driedeling van het boek mee samenhangt (Jes. 1-39; 40-55 en 56-66), is dat het meest overtuigend. De redactie die het boek Jesaja in de 7de eeuw heeft gekregen, is in het onderzoek het meest overstreden. Niet altijd is duidelijk welke teksten met een eventuele redactie ten tijde van koning Josia en de ondergang van het Assyrische rijk verbonden zijn. De auteurs zijn hier eerlijk over en zoeken voorzichtig hun weg zonder extreme posities in te nemen. Natuurlijk krijgt wel de eerder al door Hays ontwikkelde hypothese, dat Jesaja 24-27 in de tijd van Josia gedateerd kan worden en niet, zoals gangbaar, in een veel latere tijd, ook in deze studiegids haar plaats. Op een heldere manier geven Crouch en Hays historisch reliëf aan het boek Jesaja dat zij ondanks zijn complexe ontstaansgeschiedenis

als een literaire eenheid blijven benaderen.

Elk hoofdstuk begint met een beknopte beschrijving van de historische context van de desbetreffende eeuw, waarin beide auteurs bij uitstek deskundig zijn. Kennis van de politieke en sociale omstandigheden achten zij terecht onmisbaar voor het verstaan van dit bijbelboek. Het grootste deel van ieder hoofdstuk gaat vervolgens over theologische thema's en aandachtspunten die het boek Jesaja in elke afzonderlijke periode kenmerken. Deze aandacht voor de theologie van het boek Jesaja is een belangrijk pluspunt van deze studiegids vergeleken met eerder verschenen inleidingen in het boek. Voor de beoogde gebruikers van deze gids zou het wel meer behulpzaam zijn geweest als de beschrijving van theologische thema's in subparagrafen met eigen kopjes was opgeknipt. Nu beslaat deze beschrijving soms meer dan twintig pagina's met aaneengesloten tekst die het terugvinden van besproken thema's niet eenvoudig maakt. Gelukkig kan het zaak- en tekstregister daar alsnog bij helpen, maar het ontbreken van tussenkopjes komt de toegankelijkheid voor de beoogde doelgroep helaas niet ten goede. Dat neemt niet weg dat ik dit boekje van harte aanbeveel aan iedereen die een ingang zoekt in de gelaagdheid van het boek Jesaja dat volgens de auteurs, en ik stem daar graag mee in, een belangrijk bijbelboek is waar ook het Oude Testament als geheel veel van zijn zeggingskracht en invloed aan te danken heeft.

Kampen

J. Dekker

Ben Witherington III en Jason A. Myers, *Voices and Views on Paul: Exploring Scholarly Trends* (Downers Grove: IVP Academic, 2020) 248 p., \$ 32.00 (ISBN 9780830852314).

De auteurs hebben dit boek geschreven om een betrouwbare gids te bieden voor de stu-

dies die de laatste decennia over Paulus zijn verschenen. Ze analyseren en evalueren het denken van recente grote vertolkers van de boodschap van Paulus. In het kader van het zogenaamde nieuwe perspectief komen E.P. Sanders en N.T. Wright aan de orde.

Duidelijk wordt dat het nieuwe perspectief geen monolithisch geheel is. Zo wijzen de auteurs erop dat Wright *Christou* in de uitdrukking *pistos Christou* opvat als een genitivus subjectivus en denkt aan de 'trouw van Christus'. Dunn daarentegen houdt met klem vast aan de klassieke opvatting dat het gaat om een genitivus objectivus. *Pistos Christou* moeten we hier naar zijn vaste overtuiging opvatten als 'geloof in Christus'.

Naast vertegenwoordigers van het nieuwe perspectief worden aanhangers van het apocalyptisch verstaan van Paulus behandeld. Zij gaan in het spoor van Albert Schweitzer. Voor Paulus brengt in deze opvatting het werk van Christus een geheel nieuwe realiteit tot stand die haaks staat op de oude wereld die daaraan voorafging.

Het bezwaar van Whitherington en Myers tegen het apocalyptisch verstaan van Paulus is dat te weinig de continuïteit met wat voorafging naar voren komt. Hun bezwaar tegen Wright is dat juist de continuïteit te veel accent ontvangt en aan het nieuwe van het nieuwe verbond te weinig recht wordt gedaan.

Ten slotte wordt aandacht geschonken aan John Barclay en zijn leerling Stephen Chester. Barclay heeft uitvoerig onderzocht hoe in de samenleving waarbinnen Paulus zich bewoog het begrip *charis* functioneerde. Hij betoogt dat voor Paulus *charis* een onverdiende gift is maar wel een gift die om gehoorzaamheid aan de gever vraagt. Chester heeft vooral laten zien dat kritiek op de hervormers vanuit het nieuwe perspectief aan de hervormers vaak zelf geen recht doet. De aanhangers van het nieuwe perspectief kennen veelal de hervormers uit de tweede hand

en hebben hun geschriften niet zelf bestudeerd.

Terecht stellen Whitherington en Myers dat er nog werk valt te verrichten om Paulus zoals we die uit zijn brieven kennen en Paulus zoals hij in Handelingen wordt getekend, met elkaar te verbinden. Het staat voor hen vast dat dit ook metterdaad kan. Lukas tekent Paulus vooral als een evangelist, terwijl de brieven gericht zijn aan hen die reeds voor het evangelie zijn gewonnen.

Whitherington en Myers zijn van mening dat de brieven van Paulus geen grond geven voor de gedachte dat een buiten ons liggende gerechtigheid door het geloof aan ons wordt toegerekend. Hierin kan ik hen niet volgen. In de brieven van Paulus blijkt enerzijds de onlosmakelijke samenhang tussen het werk van Christus voor ons en in ons, maar is toch naar mijn vaste overtuiging ook duidelijk dat het laatste houvast van een christen datgene is wat Christus voor hem deed. Dat hebben de reformatoren toch willen aangeven als zij spraken over de toegerekende gerechtigheid van Christus. Zij wijzen er wel terecht op dat bij Luther en vooral bij Calvijn de gedachte van *unio cum Christo* een grotere plaats had dan bij meerderen van hun navolgers.

Nunspeet

P. de Vries

Kerk- en theologiegeschiedenis

J. Patout Burns jr., *Augustine's Preached Theology: Living as the Body of Christ* (Grand Rapids: Eerdmans, 2022) xviii + 374 p., \$ 45.00 (ISBN 9780802880222).

In het onderzoek naar de theologie van Augustinus wordt relatief vaak naar zijn grote werken, zijn *Confessiones*, *De stad van God* of zijn werk over de Drie-eenheid, gekeken. Deze werken van Augustinus hebben

een niet te overschatten invloed gehad op de ontwikkeling van het westerse christendom. Wat minder aandacht krijgen Augustinus' preken, hoewel dat aan het veranderen is. In rap tempo worden de ongeveer zeshonderd bewaarde preken van Augustinus opnieuw vertaald en uitgegeven in het Nederlands (door Uitgeverij Damon) en in het Engels (door New City Press).

Door de eeuwen heen zijn juist preken van Augustinus veel gelezen en hebben ze het theologische en ethische denken bepaald. Dat dit al vanaf het eerste begin zo is geweest, liet J. Patout Burns in zijn in 2014 verschenen boek over christenen in Romeins Afrika tussen de 2de en de 5de eeuw al zien. Burns is emeritus hoogleraar katholieke studies aan de Vanderbilt Divinity School in Nashville en gespecialiseerd in Augustinus en de vroege kerk. Met zijn nieuwe boek kiest hij voor een andere benadering van Augustinus' theologie, namelijk vanuit zijn preken. Hoe behandelt Augustinus belangrijke thema's, zoals rijkdom en armoede, doop en avondmaal, huwelijk, het reddende werk van Christus en de relatie van Christus en de kerk, in zijn preken? Het voordeel van deze aanpak is dat de ontwikkeling die Augustinus in de loop van de jaren heeft doorgemaakt beter in kaart gebracht kan worden.

Augustinus is voor alles prediker, die twee of drie keer per week preekte, en dat meer dan dertig jaar lang. In zijn preken gaat Augustinus in op actuele vragen en thema's, zoals de donatistische strijd en – meer nog – de pelagiaanse kwestie. Burns laat zien hoe Augustinus al prekend in gesprek is met zijn eigen tijd. Hoe waardevol de thematische behandeling van Augustinus' preken is, blijkt bijvoorbeeld in het hoofdstuk over de kerk. Augustinus is in zijn preken veel dieper op vragen over de kerk als lichaam van Christus en de kerk als een *corpus permixtum* ingegaan dan in zijn andere werken (255v). Burns legt regelmatig verbanden met andere

werken van Augustinus over hetzelfde thema. Toch had dat hier en daar wel wat meer gemogen. Een vergelijking met hoe een bepaald thema in zijn preken en in zijn andere werken aan de orde komt, was van toegevoegde waarde geweest in dit boek. Dit doet niets af aan de heldere manier waarop het boek is opgezet. Het boek leent zich uitstekend als vertrekpunt voor het bestuderen van Augustinus' theologische en ethische opvattingen aan de hand van zijn preken. Het notenapparaat leidt de lezer moeiteloos verder naar de preken zelf en de secundaire literatuur. Maar ook voor wie snel een beeld wil hebben van hoe Augustinus denkt over zonde en vergeving, de ambten in de kerk of de uitleg van de Bijbel is dit boek een prima hulpmiddel: elk hoofdstuk behandelt overzichtelijk één thema en staat op zichzelf. En voor wie geroepen is te preken kan het nuttig zijn om een beeld te krijgen van hoe Augustinus dit deed zo'n zestienhonderd jaar geleden. Juist de vergelijking van onze situatie met die van Augustinus helpt om beter zicht te krijgen op de boodschap van de bijbeltekst die voor ligt. De registers op bijbelteksten, op auteurs en onderwerpen maken het boek nog toegankelijker.

Door thema's via Augustinus' preken te belichten, wordt ook duidelijk zichtbaar hoe hij zowel de theoloog als de pastor is. Hij kan fel zijn in zijn preken, maar houdt oog voor de pastorale kwesties die er spelen. Bijvoorbeeld als hij spreekt over huwelijkstrouw, is hij er glashelder over dat dit gevraagd wordt van een christen. Voor christenen geen prostitutiebezoek of het hebben van een concubine. Tegelijkertijd ziet Augustinus niet over het hoofd dat het voor de Romeinse man in de 5de eeuw een stuk moeilijker is om trouw te zijn in het huwelijk door de machocultuur waarin hij leeft, zonder overigens ethisch gezien water bij de wijn te doen (136). Zo blijkt Augustinus een pastorale theoloog.

De waarde van het boek van Burns is dat

het een snel overzicht biedt maar ook verlangen opwekt om Augustinus' preken zelf (weer) te gaan lezen. En dat is ook Burns' eigen bedoeling met dit boek: 'Readers are encouraged to use the essays in this volume as an introduction and guide to the reading of the transcripts of Augustine's own preaching' (8).

Apeldoorn

J.M. Beute

Corinna Ehlers, *Konfessionsbildung im Zweiten Abendmahlsstreit (1552–1558/59)* [Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 120] (Tübingen: Mohr Siebeck, 2021) XVI + 650 p., € 119,00 (ISBN 9783161592362).

In 2019 is Corinna Ehlers aan de theologische faculteit van Universiteit Tübingen gepromoveerd op deze omvangrijke studie over de tweede avondmaalsstrijd in de 16de eeuw. Dit onderzoek sluit perfect aan bij *Debating the Sacraments. Print and Authority in the Early Reformation* van de hand van Amy Nelson Burnett (2019). Deze dissertatie heeft voor Nederlandse begrippen de omvang van twee proefschriften. Als lezer heb je echter wel een boek in handen dat uitblinkt in conceptuele helderheid en waarin zo ongeveer al het bronnenmateriaal dat op dit moment beschikbaar is, verwerkt is. Ieder die de komende decennia iets wil schrijven over avondmaal en Reformatie zal zich tot deze studie moeten verhouden.

Halverwege de 16de eeuw bereikten Calvijn en Bullinger tijdens een persoonlijke ontmoeting in Zurich overeenstemming over het avondmaal. De publicatie van de *Consensus Tigurinus* maakte in een keer duidelijk dat de verschillen tussen Calvijns avondmaalsvisie en die van de volgelingen van Luther niet meer te overbruggen waren. Daar kwam bij dat Johannes à Lasco in 1552 opnieuw de *Consensus* uitgaf en er in loven-

de bewoordingen over schreef dat daarin het algemene gevoel van protestanten met betrekking tot de sacramenten verwoord wordt. De lutherse theoloog Joachim Westphal tekende verzet aan tegen deze typering en publiceerde een strijdschrift, waarop vele polemische geschriften volgden. Het heftige conflict heeft ertoe geleid dat het beginnende lutheranisme en het zich consoliderende calvinisme zich van elkaar afgrensden en vooral de verschillen benadrukt hebben.

Het onderzoek concentreert zich 'auf die Herausbildung konfessioneller Abgrenzungen in der überregionalen Debatte' (37). Een viertal hoofdstukken vormt de kern van het onderzoek. Voor het verstaan van de tweede avondmaalsstrijd is kennis van het eerste grote conflict in de jaren 1526-1529 onontbeerlijk. Het gesprek in Marburg laat zien hoe genuanceerd over het avondmaal en met name de aanwezigheid van Christus in de elementen, gedacht werd. Volledige overeenstemming werd niet bereikt en de verschillen werden duidelijk benoemd.

In het volgende hoofdstuk komen alle theologen die bij de tweede avondmaalsstrijd betrokken zijn voor het voetlicht. Wie zijn de theologen die in dit debat de posities hebben ingenomen? Hoe hebben zij over het avondmaal geschreven en de aanwezigheid van Christus in dit sacrament geduid? Hier wordt duidelijk dat niet alleen theologen uit Zwitserland en Duitsland bij het conflict betrokken waren, maar dat ook Engelse theologen en theologen die leidinggaven aan de vluchtelingengemeenten in Engeland hun bijdragen aan de discussie hebben geleverd. We komen hier niet alleen de namen van Calvijn, Vermigli en Bullinger tegen, maar ook die van Cranmer, A Lasco en Micron. Uiteraard is er veel aandacht voor Westphal, maar ook totaal onbekende theologen uit lutherse hoek als Hachenburg, Von Eitzen en Bötcker worden voor het voetlicht gebracht.

In de jaren 1558/59 komt van beide zijden een einde aan de stroom van polemische geschriften.

Tot welke conclusies leidt dit onderzoek, waarin in de hoofdtekst met een zekere vanzelfsprekendheid heel wat uitvoerige citaten in het Latijn zijn opgenomen? Ehlers laat zien dat het niet mogelijk is objectief op grond van analyses vast te stellen of bepaalde opvattingen verenigbaar zijn. 'Zeitgenössisch ist vielmehr entscheidend, welcher Akteur welche Lehre im Sinne seiner eigenen interpretieren kann' (591). Daarnaast is door haar onderzoek aan het licht gekomen dat er ook theologen zijn die zich bewust niet bij een van beide kampen hebben aangesloten. Deze theologen openen de ogen ervoor hoe gecompliceerd het onderzoek naar 'Konfessionsbildungsprozessen' is. Daarnaast zijn er mensen geweest die over het avondmaal geschreven hebben, zonder zich op welke wijze dan ook in te laten met de strijd die woedde. Ik denk dan aan Guido de Brès die juist in deze jaren van de tweede avondmaalsstrijd zijn *Baston de la foy chrestienne* samenstelde en zijn lezerspubliek voorzag van argumenten om hun rooms-katholieke ondervragers van repliek te kunnen dienen.

Deze dissertatie getuigt van een groot doorzettingsvermogen om grip te krijgen op een zeer complexe thematiek. We kunnen alleen maar hopen dat Ehlers nog meer van zich zal laten horen. Vele teksten die voor dit onderzoek gebruikt zijn, zijn inmiddels gedigitaliseerd. Niettemin zou het goed zijn wanneer belangrijke bronteksten die van beide zijden geschreven zijn, in een goede, kritische editie ontsloten zouden worden. Nog altijd wachten we bijvoorbeeld op de publicatie van Calvijns geschriften over het avondmaal.

Ten slotte, wat levert kennis van het verleden op voor het heden? Als het gaat om concurrerende normatieve uitspraken en de betekenis van tussenposities zouden we van-

daag de dag kunnen wijzen op de teksten die geproduceerd worden over standpunten met betrekking tot de oorsprong van het heil en homoseksualiteit. Inzicht hoe in het verleden gedebatteerd is, kan behulpzaam zijn om soortgelijke heftige discussies in het heden te taxeren.

W.H.Th. Moehn

Aleida Siller (red.), *Emder Synode 1571: Erinnerungsort – Kulturtransfer* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2022) 96 p. incl. illustraties, € 15,00 (ISBN 9783525517086).

In het eerder verschenen boek met dezelfde titel waren de acta van de Synode van Emden 1571 in de ondertitel reeds getypeerd als een ‘Grundtext der Moderne’ (zie *Theologia Reformata* 2020, 313-314). Op 10 juni 2021 zou deze synode door middel van een conferentie en tentoonstelling herdacht worden. Vanwege de COVID-19-pandemie moest ook deze bijeenkomst online plaatsvinden. Alle voordrachten zijn nu uitgegeven, inclusief een lezing en ‘Lehrpredigt’ die elders zijn gehouden in het kader van de herdenking van 450 jaar Synode van Emden. In de opgenomen begroetingen namens verschillende instanties en kerken valt op hoeveel aandacht geschonken wordt aan het zogenaamde subsidiariteitsbeginsel zoals dat is verwoord in het eerste artikel: ‘Gheen Kerckesal over een ander Kercke, gheen Dienaer des Woorts, gheen Ouderlinck, noch Diaken sal d’een over d’ander heerschappie voeren, maar een yghelijck sal hen voor alle suspicien, ende aenlockinge om te heerschappen wachten.’ Hogere instanties – in dit geval een classicale of synodale vergadering – moeten niet iets doen wat door lagere instanties – een plaatselijke kerkenraad – kan worden afgehandeld.

Bij het lezen van alle groetwoorden rees

de vraag waarom niet volstaan is met hooguit twee begroetingen, waardoor er meer ruimte zou zijn voor diepgaander bijdragen, en de houdbaarheid van deze luxe uitgegeven jubileumuitgave vergroot zou worden. Tot de diepgaander bijdragen reken ik het artikel van Irene Dingel ‘Die Emder Synode von 1571. Erinnerungsort des reformierten Protestantismus’ en de bijdrage van Matthias Freudenberg onder de titel ‘Freiheit – Ordnung – Partizipation. Anstöße der Emder Artikel für die Kirche von heute und morgen’. We komen onder de indruk hoe vierhonderdvijftig jaar geleden een stad die toentertijd ongeveer tienduizend inwoners telde, tussen de vijf- en zesduizend migranten onderdak heeft geboden. Dingel geeft een opvallend genuanceerder beoordeling van het reeds genoemde subsidiariteitsbeginsel. Waar andere auteurs directe lijnen zien lopen naar een democratisch ingerichte samenleving, merkt zij op: ‘Man kann in dieser pyramidalen, von unten nach oben aufgebauten Organisation einen entfernten Vorläufer des heutigen Subsidiaritätsprinzips sehen, das übergeordnete Einheiten nur dann zur Lösung eines Problems eingreifen lässt, wenn das zuständige kleinere Forum dies nicht mehr bewältigt’ (32). Freudenberg onderstreept in zijn artikel naast het antihiërarchische karakter van de besluiten, de wijze waarop het begrip vrijheid een eigen plaats heeft in de organisatie van het kerkelijke leven, zoals dat in Emden voor ogen stond. Vandaag de dag dienen kerken te waken voor een vruchtbare balans tussen ‘Ordnung und Freiheit’ (68).

Onopvallend konden de deelnemers aan de synode zich mengen tussen de vele mensen die naar Emden reisden vanwege de herfstmarkt. In de kelder van een pakhuis kwamen zij samen. Hoe zij de situatie beleefd hebben komt tot uitdrukking in de woorden van Psalm 68 die tijdens de conferentie ten gehore zijn gebracht: ‘Gott kann, er will, er

wird in Not vom Tode selbst und durch den Tod uns zu dem Leben führen' (18).

W.H.Th. Moehn

P.J. Slootweg, *'Teeth and Talons Whetted for Slaughter': Divine Attributes and Suffering Animals in Historical Perspective (1600–1961)* [Studies in the History of Church and Theology, 5] (Kampen: Summum Academic Publications, 2021) 495 p., € 79,00 (ISBN 9789492701367).

Dierenleed en Godsbeeld: 'Geschapen om te doden?' was de pakkende titel waarmee het Herman Bavinck centrum een symposium organiseerde over het boek *Teeth and talons* van prof.dr. P.J. Slootweg, een dissertatie waarmee hij eerder aan de VU Amsterdam promoveerde. De centrale vraag: heeft God dieren oorspronkelijk geschapen om andere dieren op te eten?

Het boek lijkt die vraag met ja te beantwoorden, maar dit blijkt genuanceerder te liggen. Op het symposium gaf Slootweg aan dat theïstische evolutie voor hem behoort tot de sfeer van voorveronderstellingen en niet tot experimentele wetenschap; en: Augustinus vond uiteindelijk ook dat dieren vegetarisch geschapen zijn. Soms is er verwarring over deze kerkvader omdat Augustinus vanuit zijn neoplatonische filosofie de sterfelijkheid van dieren anders opvat dan die van mensen. Carnivorisme is volgens Augustinus een verschijnsel van na de zondeval.

'Teeth and talons' verwijst naar een Engelse uitdrukking die aangeeft dat de natuurlijke wereld zoals we die nu kennen gekenmerkt wordt door doden om te overleven. Een belangrijke vraag die de dissertatie van Slootweg onderzocht is of dierenleed als theologisch problematisch werd ervaren in de periode tussen 1600 en 1961 en welke verschuivingen er waren. Zijn conclusie is dat

dierenleed ruim voor Darwin als theologisch probleem werd gezien in relatie tot het godsbeeld. Sinds het begin van de 17de eeuw waren door de Verlichting reeds dusdanige verschuivingen opgetreden dat dierenleed en een goede schepping door diverse theologen als verenigbaar werden gezien. Professor Slootweg vat het als volgt samen: 'It was not only because of Darwin's theory of evolution that people began to wonder what the suffering of animals meant for the belief in a God who lovingly cares for all living beings; they had been thinking about this since at least the first decades of the seventeenth century' (409).

Het boek eindigt met een ethische conclusie over evolutie en dierenleed: 'Rejecting evolution does not solve this problem and accepting evolution does not make it worse' (410). Is dat zo? *Teeth and Talons* is een systematische studie van theologiegiedenis. Toch zou het interessant zijn om ook een principieel evolutionistisch, biografisch en ethisch perspectief toe te passen op deze stelling.

Principieel evolutionistisch: als de mens immers een zoogdier is dat met gebruik van 'teeth and talons' opgeklommen is via de piramide van de evolutie, dan heeft de mens niet meer de uitzonderingspositie die hij daarvoor in het westers denken bekleedde. Dan wordt dierenleed een theologische factor voor de mens. Het accepteren van evolutie als ontstaanstheorie laat dus wel een nieuw probleem ontstaan.

Biografisch: Darwins leven reikt belangrijke gegevens aan, die van invloed waren op zijn wereldbeeld en wetenschappelijke standpunten. Op persoonlijk vlak moet het gezinsleed van Darwin historisch gewogen worden, dat hem uiteindelijk (tot leedwezen van zijn unitarische vrouw) deed afscheid nemen van God. Door zijn evolutionistisch perspectief was dit menselijk lijden slechts gradueel te onderscheiden van dat van zoog-

dieren. Het is principieel biografisch dus een vorm van zoogdierleed geworden die hem God vaarwel deed zeggen. Dit was een uiterst pijnlijk proces dat onder tranen plaatsvond.

Ook de ethisch-exegetische implicaties, zowel voor de ethiek als voor de bijbelwetenschap, zijn niet gering als חַמַּד (geweld) dat in de Tora gebruikt wordt om de gevolgen van een gevallen schepping bij uitstek weer te geven, via Darwin een scheppingsmethode wordt. De implicaties zijn duidelijk, ook al duurt het een paar generaties voordat dit door de samenleving verrekend wordt. Er is reeds bij Darwin een onuitgesproken verschuiving in het mensbeeld, van kroon van de schepping naar zoogdier, die het godsbeeld ingrijpend beïnvloedt. Historisch zien we dan ook dat het niet zozeer *Origin of species* is dat Darwin controversieel maakt in zijn tijd, maar het latere boek *The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex*. Daar beperkt Darwin zich niet tot de beschrijving en verklaring van contemporaine biologische processen, maar komt hij met een nieuw mens- en wereldbeeld dat aanzienlijke verschuivingen impliceerde voor de ethiek en de geoorlooftheid van daarvoor als zondig beschouwd menselijk gedrag. Aanvankelijke medestanders Wallace en St. George Jackson Mivart konden dit niet meemaken, ten diepste om theologisch-ethische redenen. Het accepteren van darwinisme als ontstaanstheorie introduceert dus een probleem van ethische normativiteit omdat de Schepper wegvalt en de herintroductie van een Schepper binnen evolutionistisch kader exegetisch wringt met de primaire bronnen.

Noordwolde (Fr.)

B.A. Zuiddam

Jan Veenhof, *Vrij en verbonden: Memoires van Jan Veenhof*, L. van den Broeke (red.), [ADChartareeks, 39] (Amersfoort: De Vuurbaak, 2021) 224 p., € 24,50 (ISBN 9789055605989).

De titel van deze memoires drukt mooi uit hoe Jan Veenhof theologie beoefent. De vrijheid waarmee hij in de traditie staat gaat gepaard met een hartelijke verbondenheid aan theologen uit het verleden en het heden. In vijf delen loopt Veenhof zijn leven langs. Hij begint bij zijn 'Jeugd' en zijn 'Studie', waar hij ook zijn promotiestudie onder rekt. Deze eerste perioden werden gekenmerkt door beide scheuringen - die van 1944 en die van 1967 - waarbij zijn vader beide keren buiten het kerkverband raakte. De traumatische gebeurtenissen hebben een stempel gezet op het leven en de theologie van Jan Veenhof. Zelf nam hij als student al een irenische positie in. Mooi is in dat verband dat hij schrijft dat zijn moeder 'met de haar typerende geestkracht' zijn vader door zware tijden heeft heen geholpen (16).

De aandacht voor geestkracht is een van de kenmerken geworden van Veenhofs theologie. Met een bijzondere belangstelling voor de pneumatologie probeerde hij een verbinding te leggen tussen de gereformeerde en charismatische tradities. Daarnaast speurde Veenhof ook ruimhartig naar geestkracht op het brede terrein van cultuur en religie, zoals blijkt uit zijn monografie *De kracht die hemel en aarde verbindt* (2016). Dat hij dat werk van de Geest nogal ruimhartig interpreteerde blijkt uit zijn positieve attitude tegenover de spiritualiteit van de new-agebeweging.

Over de ethische theologie schrijft hij dat met 'ethisch' 'existentieel' - en niet 'moreel' - bedoeld wordt, het gaat om de diepste kern van de persoon, het hart en geweten waarin God de mens ontmoet (82). Van de ethische theologie heeft hij veel geleerd, met

name door zijn proefschrift over de relatie tussen Herman Bavinck en de ethischen. Hij noemt daarbij de dynamische omgang met de belijdenisgeschriften en de brede uitstraling van het calvinisme.

De drie andere delen van het boek heten 'Zwitserland I', 'Amsterdam' en 'Zwitserland II'. Het was voor de pasgepromoveerde theoloog te midden van de kerkelijke spanningen een uitkomst dat hij een aanstelling kon krijgen als docent aan het piëtistisch georiënteerde Theologisches Seminar in Sankt Chrischona bij Bazel. Hij was daarna van 1974-1989 als hoogleraar dogmatiek verbonden aan de Vrije Universiteit. Toen hij benoemd werd, was hij nog geen lid van de Gereformeerde Kerken en hij vertelde de benoemingscommissie - waarin ook zijn voorganger Berkouwer zitting had - eerlijk dat hij nog altijd kritisch stond tegenover de besluiten van de gereformeerde synode die in 1944 geen ruimte wilde laten voor de opvattingen van de latere vrijgemaakten (109).

Veenhof geeft een irenische lezing van zijn contacten met Harry Kuitert (1924-2017), anders dan Kuiterts biografie doet vermoeden. Uiteraard moesten beiden collegiaal samenwerken, maar of een vriendelijke e-mailwisseling tussen beide emeriti uit 2014 ook representatief is voor de werkelijke verhoudingen decennia eerder, is nog maar de vraag. In ieder geval blijkt uit de memoires dat de vrijzinnige theologie aan de VU destijds wel beeldbepalend, maar niet allesbepalend was.

Het laatste deel van de autobiografische reflecties bestrijkt de periode dat Veenhof samen met Marianne Strahm met wie hij in 1980 trouwde, terugkeerde naar Zwitserland en predikant werd in Thun om zijn 'oude ideaal van de verbinding van theorie en praktijk' weer te kunnen realiseren (177).

Een slothoofdstuk waarin Veenhof zijn eigen theologische positie evalueert heeft de titel 'Opnieuw Herman Bavinck'. Onze ken-

nis van God is een kennen met het hart door Christus en door de Geest, waardoor het vuur van de liefde gaat branden. Die kennis berust in Gods openbaring, de ontmoeting met de God die naar buiten treedt, maar over Gods bestaan kunnen we niet objectief spreken, want Hij is 'het zijn dat alle zijn, alles wat "er is", draagt' (201). Bavinck voegt als het gaat over het geloof terecht aan de tweeslag een derde element toe: 'het zelfbewustzijn van de mens, dat met het beeld Gods gegeven is.'

De memoires geven niet alleen een inzicht in de theologische ontwikkeling van Veenhof maar ook in de theologiebeoefening in de Gereformeerde Kerken in Nederland. Het past helemaal bij de auteur dat hij daarbij niet alleen oog heeft voor de brede oecumene, maar ook voor de gereformeerde gezindte waarin de religie van de belijdenis leeft. Of die term van christelijk-gereformeerde origine is (40), betwijfel ik. Die uitdrukking is in de discussies over de kerkorde gemunt door de hervormd-gereformeerde Johannes Severijn (1883-1966), al werd de uitdrukking destijds ook in vrijzinnige kringen gebruikt om de confessie te relativiseren, zoals een kleine zoektocht via Delpher laat zien. Veenhof ziet overigens de spiritualiteit van de Gereformeerde Bond als een van de positieve aspecten van de Protestantse Kerk in Nederland (206).

H. van den Belt

Missiologie en oecumenica

Vince L. Bantu, *A Multitude of All Peoples. Engaging Ancient Christianity's Global Identity* (Downers Grove: IVP Academic, 2020) 256 p., \$ 35.00 (ISBN 9780830851072).

Het is goed dat een boek als dit gepubliceerd wordt. Omdat het nodig is om het veel bre-

dere scala van de wereldkerk in zicht te brengen. Waar de kerk en de kerkgeschiedenis in heel veel opzichten het uitgangspunt hebben genomen (en te vaak: nog steeds nemen) in het Westen en in de daar ontstane theologische traditie, functioneerde dit boek voor mij als een eyeopener voor de realiteit van de wereldkerk. Die wereldkerk is immers veel groter en wijder dan wat we er vanuit het Westen allemaal over zeggen en geschreven hebben. Ik moet eerlijk zeggen dat de scopus van mijn eigen theologische denken vaak bepaald is geweest (en richting heeft gekregen) vanuit de ontwikkelingen die de theologie in de westerse wereld heeft doorgemaakt. Dan kom je heel gemakkelijk via Rome en de steden van de Reformatie in 'veilig' water, waar je je op je gemak voelt, en heb je geen (of heel weinig) oog voor de ontwikkeling van de kerk en de theologie die zich naar andere windstreken dan naar het Westen heeft voorgedaan. Dat we daarmee de kerk in haar wereldwijde bestaan geen recht doen, behoeft geen betoog. Al was het alleen maar doordat je, door het lezen van dit boek, er met de neus op wordt gedrukt dat de kerk zich ook verder ontwikkelde als ze om wat ze geloofde werd weggezet als kettters. Ik las dit boek en er gebeurde wat ik eigenlijk wel wist: mij werd duidelijk dat ook bewegingen die in de vroege kerk vanuit de westerse theologische ontwikkelingen werden bestreden of zelfs werden geëxcommuniceerd niet ophielden te bestaan, maar voort bleven bestaan in – soms – duidelijke vormen. Met als gevolg dat je ook in Afrika, in het Midden-Oosten, en tot in Azië toe de kerk tegenkomt: weliswaar in een andere gestalte, maar toch, en wel degelijk. Al lezend kwam er heel wat langs van wat we in de theologische opleiding allemaal tegenkwamen in de bestudering van de kerkgeschiedenis. Alleen, nu op een andere manier, omdat dit boek tekent hoe de ontwikkelingen verder gingen, en er kerken en kerkgemeenschappen ontstonden

met een vaak eigen theologie. Die theologie wijkt in verschillende gedachten af van wat er in het Westen (en ik ben een westerling) allemaal gedacht en 'voorgeschreven' werd als je denkt vanuit de lijn van de oude kerkelijke concilies. Maar intussen werden die gedachten wel tot theologische concepten die vormend waren voor grote delen van het kerkelijke bestaan in Afrika, in het Midden-Oosten en in Azië.

Daarom alleen al is het goed kennis te nemen van dit boek dat ook helder maakt hoe het komt dat er in de verschillende contexten van Afrika, het Midden-Oosten en Azië heel oude kerken voorkomen die, weliswaar vaak in gemarginaliseerde vorm, van wezenlijk belang blijken te zijn als het gaat om het proces van contextualisatie dat nodig is om de boodschap van God zoals die in de Schriften klinkt te verwoorden in de verscheidenheid van contexten waarin die boodschap gebracht wordt. Missiologisch is dat van het grootste belang omdat de vraag altijd is waar de dominantie in dat proces van contextualisatie moet liggen. De vanzelfsprekendheid dat daarbij vanuit het Westen gedacht zou moeten worden wordt door het lezen van dit boek duidelijk van betekenisvolle vraagtekens voorzien: de tendens waarin de westerse kijk als barometer van christelijke orthodoxie zou moeten gelden, wordt in dit boek op zijn minst in die zin doorbroken dat inzichtelijk wordt gemaakt hoezeer de westerse theologie te maken heeft gehad (en nog?!) met een denken dat gevangenzat (en -zit?!) in een westers cultureel, en vaak ook nog blank denken. Alsof alle lijnen van de kerk en theologie gelopen zijn via, wat David Bosch noemde, de transitie van het christendom dat, komend van Joodse bodem, zich ontwikkelde naar een Grieks-Romeinse religie. Dit boek laat zien dat het zo niet gezegd kan blijven worden. En dat het zaak is ook de stemmen van de kerken die al eeuwenlang in Afrika, in het Midden-

Oosten en in Azië bestaan, mee te nemen en serieus te nemen in het theologische gesprek. Waarbij de leiding van het gesprek weleens - met recht - in andere handen zou kunnen en moeten liggen dan in die van de kerk uit het Westen.

Het is goed dat dit boek gepubliceerd is. Aanbevolen.

Hoogeveen J. van 't Spijker

Dogmatiek

Martien E. Brinkman, *Hoe mijn God veranderde: een reisverslag* (Utrecht: KokBoeken-centrum, 2022) 307 p., € 22,99 (ISBN 9789043537971).

Emeritus hoogleraar Martien Brinkman schreef een verslag van zijn theologische weg die hij door de jaren heen heeft afgelegd in kerk en theologie. Het boek is tegelijk een beknopte dogmatiek, opgezet aan de hand van de loci van de dogmatiek: openbaring, Bijbel, God, mens, Jezus/christologie, Heilige Geest en tot slot de schepping. Dat de schepping besproken wordt binnen de eschatologie is verrassend, maar lijkt in de theologie een nieuwe trend.

Het boek heeft dus een duidelijke structuur waar Brinkman overigens soepel mee omgaat omdat hij zijn betoog steeds verlevendigt en illustreert met persoonlijke ontmoetingen, leeservaringen en anekdotes. Bovendien is Brinkman thuis in de hedendaagse poëzie. Dat geeft een meerwaarde aan dit boek. De auteur heeft een speciaal talent om te luisteren en ook om te kijken want naast poëzie is de film voor hem een middel om in een seculiere wereld verborgen godsbeelden op het spoor te komen. Als hoogleraar oecumenica en interculturele theologie aan de VU was hij nauw betrokken bij de wereldkerk en het gesprek met de

andere godsdiensten. De blik is breed. Aan binnenkerkelijke ontwikkelingen zoals het Samen-op-Wegproces gaat hij in zijn overzicht voorbij. Dat is begrijpelijk, want daarover is al meer dan genoeg geschreven. Wel is jammer dat het thema secularisatie dat in de westerse wereld zo'n groot thema is, ontbreekt, op een paar opmerkingen van Charles Taylor na – en die bovendien in het kader van de immanente transcendentie staan. Aan de andere kant zit de secularisatie vlak onder zijn huid. Zonder het expliciet te benoemen is de secularisatie van de eerste tot de laatste bladzijde aanwezig. De titel van het boek *Hoe mijn God veranderde* maakt duidelijk dat dit boek eerder ervaringen weergeeft van een theologische zoektocht in een seculiere wereld dan dat het een verslag is van een paar decennia oecumenische theologie. Brinkman beschrijft hoe oude kaders worden verlaten terwijl de nieuwe nog niet duidelijk zijn uitgekristalliseerd.

De auteur schrijft zeer genuanceerd, maar, zo vraag ik, is dat de voorzichtigheid van de wetenschapper of van een gelovig mens die steeds meer vragen stelt aan zijn eigen geloof? De titel van het boek ligt mij zwaar op de maag. Verandert God of verandert Brinkman? Dat is, lijkt mij, de kern. Brinkman zal zeggen dat het één niet losstaat van het ander. De vraag wie God is, is altijd verbonden met ons godsbeeld. Als ons godsbeeld verandert, dan verandert God. Dat is het probleem van veel nieuwere theologie. We kunnen niet meer zeggen wie God is omdat we God alleen kunnen 'waarnemen' door de lens van ons eigen kennen. Kuitert is in die opvatting blijven steken: alles wat van boven is, komt van beneden. Dat is verlamrend voor de theologie. Dan zit je gevangen in een immanent systeem waaruit geen ontsnappen mogelijk is. God is dan niet meer dan een menselijke projectie. In dat opzicht neemt Brinkman duidelijk afstand van

Kuitert. Toch laat hij het projectiebegrif niet vallen, maar nuanceert dat. Er is namelijk geen scheiding mogelijk tussen subject en object. Een zuiver objectieve werkelijkheid bestaat niet. Er is een samenhang tussen wat vanbinnen bij ons opkomt en vanbuiten op ons afkomt (81).

Wie God is kunnen we niet zeggen: wij kunnen alleen spreken over God zoals Hij zich openbaart. Dat is wat de kerk altijd gezegd heeft. Brinkman gaat verder want naast openbaring is er ook onze interpretatie. Gods openbaring is voorwerp van onze interpretatie. Maar vraagt ook die interpretatie niet om een volgende interpretatie, enzovoort? Komt er ooit een eind aan het interpreteren? Wordt Gods openbaring niet vloeibaar en dus ook Bijbel, geloof en God? Wie/wat houden we dan over? Is het gevaar niet dat wij uiteindelijk ons eigen beeld van God maken? Drukt de titel van het boek dit niet exact uit? *Hoe mijn God veranderde*: er wordt geen algemene claim gelegd alsof iedereen ervaart dat God verandert. Het is een persoonlijke ervaring, want ieder heeft zijn eigen godsbeeld.

De vraag die mij na het lezen van dit in veel opzichten verrijkende boek bezighoudt, is: kan God werkelijk de bevrijdende God zijn als ik Hem opsluit in mijn interpretaties? Wat doet interpretatie met ervaring? Interpretatie is reflectie op ervaring maar slaat dat de ervaring niet dood? Ervaring is altijd bemiddelde, geïnterpreteerde ervaring, lees ik in dit boek en elders. Is Gods liefde ook geïnterpreteerde ervaring? Of mogen we onze hoop stellen op Iemand die – heilzaam – door onze interpretaties heen breekt?

Amersfoort

A.A.A. Prosman

Benjamin Dahlke, Cornelia Dockter, Aaron Langenfeld (red.), *Christologie im Horizont pneumatologischer Neuaufbrüche: Bestandsaufnahmen und Perspektiven* [Questiones Disputate 325] (Freiburg im Breisgau: Verlag Herder GmbH, 2022) 344 p., € 52,00 (ISBN 9783451023255).

Najaar 2021 werd in Schwerte in Noordrijn-Westfalen een congres gehouden van rooms-katholieke en protestantse theologen met als centraal thema de samenhang van christologie en pneumatologie. Hun bijdragen zijn in deze bundel opgenomen, al zullen ze niet alle in deze vorm zijn uitgesproken.

Na een lange tijd van *Geistvergeessenheit* waarin de pneumatologie het stiefkind van de theologie was, staat deze al enkele decennia in het brandpunt van de belangstelling. In de eerste bijdrage bespreekt Ursula Schumacher het ontbreken van de pneumatologie in de rooms-katholieke genadeleer. Als mogelijke oorzaken noemt zij onder meer de opvatting van de genade als *geschapen* genade, de visie op het ambt en vooral de regel uit de leer van de Drie-eenheid: *opera ad extra indivisa sunt*. Aan het ambt in het spanningsveld van pneumatologie en christologie is overigens een aparte bijdrage gewijd door Klaus von Stosch.

De tweede bijdrage van Hans-Peter Großhans bespreekt de ontwikkelingen van de pneumatologie in de protestantse theologie met bijzondere aandacht voor de geestchristologie. Ook hier is het thema de achterstelling van de Heilige Geest in de soteriologie. Aan de Geest komt alleen de rol toe de gelovigen zekerheid te schenken met betrekking tot het werk van God de Vader en God de Zoon. Zonder het werk van de Heilige Geest ook maar een ogenblik los te maken van Christus bepleit hij een eigen rol voor de Heilige Geest die hij behalve in de soteriologie situeert in de leer van de schepping, de ecclesiologie en de eschatologie.

De eveneens protestantse theoloog Eve-Marie Becker brengt vanuit het Nieuwe Testament aanzetten bijeen voor een pneumatologie waarbij de verbinding met de christologie niet verloren gaat. Later is voor Marco Hofheinz de zondeloosheid van Jezus in het Nieuwe Testament een thema, dat hij met behulp van elementen uit een geestchristologie inpast in een trinitarisch raamwerk. Dogma-historisch interessant is de bijdrage van Benjamin Dahlke die de vraag stelt of het dogma van Chalcedon wel een matrix kan zijn voor de huidige christologie, omdat de soteriologie zeker in de kerken van het Westen niet zoals destijds gericht is op het heil als *theosis*.

Halverwege de bundel zijn twee bijdragen opgenomen van Aaron Langenfeld en Sarah Rosenhauer. Ze doceren beiden *Fundamentaltheologie*. Hun bijdragen zijn godsdienst-filosofisch van aard. Ze zijn in zekere zin typerend voor de rooms-katholieke theologie, omdat beide auteurs zoeken naar de mogelijksvoorwaarden van de mens om in vrijheid te kunnen reageren op de openbaring van God. Het is even zoeken waar de pneumatologie ter sprake komt, maar voor Langenfeld is de mogelijkheid voor mensen in de geschiedenis van Jezus God te herkennen en Christus na te volgen een ervaring van de Heilige Geest (128). Terwijl Langenfeld vooral de openbaring thematiseert, gaat het bij Rosenhauer om de vrijheid. Voor haar is de bron van de vrijheid God de Vader die de mens door de Heilige Geest voortdurend de vrijheid schenkt (164). Niet alleen in deze bijdragen maar ook in andere functioneert de theologie van Karl Rahner als leidraad die men volgt of tegenover welke men in ieder geval verantwoording aflegt.

In de bundel wordt ruime aandacht geschonken aan de geestchristologie van Roger Haight. In de bijdragen van Benjamin Dahlke en Bernhard Nitsche speelt zijn denken reeds een rol, terwijl die van Cornelia

Dockter geheel aan hem gewijd is. Dat is opvallend omdat Roger Haight net als Geoffrey Lampe een exclusieve geestchristologie vertegenwoordigt die de kaders van de logoschristologie en de leer van de Drie-eenheid loslaat. Het valt op, omdat vrijwel alle auteurs in hun bijdragen weliswaar op zoek zijn naar een pneumatologische inbreng in de christologie maar dan zonder de lijnen die uitgezet zijn door Chalcedon en in de triniteitsleer te overschrijden. Bovendien wordt in diverse bijdragen gewaarschuwd voor een *Geisttheologie* die het verband van Logos en Pneuma uit het oog verliest en daardoor de deur opent voor een grensoverschrijdend pluralisme en universalisme (zie bijvoorbeeld de afsluitende bijdrage van Josefa Woditsch).

Ik acht het een gemiste kans dat ofschoon P. Schoonenberg in enkele bijdragen wordt genoemd, geen van de auteurs uitvoeriger ingaat op zijn werk, terwijl zijn boek *De Geest, het Woord en de Zoon* in de Duitse vertaling de ondertitel *Eine Geist-Christologie* meekreeg. Geheel anders dan Haight probeerde hij zijn denken te laten aansluiten bij de klassieke logoschristologie en schetste hij de geestchristologie als parallel en niet als vervanging.

Delft

G.C. van de Kamp

W.M. Dekker en E. van 't Slot (red.), *Doordacht spreken over God: opstellen van en voor Jan Muis ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag* (Kampen: Summum Academic Publishers, 2022) 251 p., € 39,99 (ISBN 9789492701435).

Prof. Jan Muis was van 1996-2017 hoogleeraar dogmatiek, eerst in Utrecht en daarna in Amsterdam (PThU). Het boek dat hier besproken wordt is verschenen ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag en is een

eerbetoon van zijn leerlingen aan hun leermeester. Het boek bestaat uit zeven hoofdstukken waarin telkens een voormalige promovendus reageert op een artikel van Muis. De orde van leraar en leerling blijft hier gehandhaafd. Dat is aan de ene kant interessant, want hoe verhouden de leerlingen zich tot hun promotor? In hoeverre kunnen ze met hem meegaan of kiezen ze een andere weg of keren ze zich wellicht tegen hun *Doktorvater*? Aan deze opzet kleef ook een nadeel. De gepromoveerden krijgen daarvoor minder kans iets van hun eigen vraagstelling en ontwikkeling te tonen. Aan de opstellen is dat ook te merken. De één voelt zich beter thuis bij de specifieke thema's van Muis dan de ander. Aan de andere kant heeft deze opzet wel weer het voordeel dat het een goede introductie is tot de theologie van Muis. Hij is één van de weinigen die op niveau het gesprek is aangegaan met de Utrechtse school, dus het gesprek tussen dogmatiek aan de ene kant en de godsdienstwijsbegeerte zoals die door Brümmer en Vos in Utrecht gedoceerd werd aan de andere kant.

Een specimen van dit gesprek vinden we in hoofdstuk 4 waar Muis het 'redelijke theïsme' van A. Vos bespreekt. In de gedachten-gang van Vos kunnen wij op strikt logische gronden aantonen dat het bestaan van God mogelijk en redelijk is. Het betoog van Vos vergt de nodige denkkracht want de redenering gaat van een mogelijk bestaan van God naar een noodzakelijk bestaan om van daaruit te concluderen tot het feitelijke bestaan (122-123). Muis kan hierin niet meegaan. Hij betoogt dat het geloof dat God bestaat, berust op de 'bijzondere ervaringskennis' die aan Gods openbaring in Christus ontspringt (128). Maar hoe dan het gesprek te voeren met niet-christenen? Is er dan geen gedeelde werkelijkheid die op de één of andere manier naar God verwijst? Is de schepping niet de werkelijkheid die naar God verwijst?

De schepping komt aan de orde in hoofdstuk 1. Muis positioneert zich ten opzichte van Calvin en Barth. Calvin zegt dat de mensen hun ogen niet kunnen opslaan, 'of zij worden gedwongen God te zien' (16, noot 7). Daarvan zegt Muis dat 'onze belevingswereld ingrijpend anders is dan van Calvin [...]'. Dat betekent voor hem dat we in de theologie niet meer kunnen inzetten bij de schepping (17). Het echte scheppingsgeloof is ook bij degenen die wél bij de schepping inzetten reeds teloorgegaan omdat zij als moderne mensen het scheppingsgeloof opvatten als een interpretatiekader waarin werkelijkheidservaringen worden geduid (19). Wat schepping is weten we niet door onze ervaringen maar kunnen we alleen aan de Schrift ontleen (20). Dat is waar, maar Romeinen 1 onderstreept iets anders, namelijk dat de mens heel duidelijk Gods eeuwige kracht en goddelijkheid in de natuur ziet. Desondanks eert de mens God niet. Daartegenover stelt Muis: 'Het geloof in de Schepper is in dezelfde strikte zin geloof als het geloof in Jezus Christus' (20). Excuseert hij, zo kan men vragen, niet te gemakkelijk de seculiere mens met betrekking tot zijn keuze voor agnosticisme of atheïsme? En excuseert hij ook de *christen* niet bij voorbaat als die de hand van de Schepper niet meer kan ontdekken, omdat 'het woord Schepper in het Nieuwe Testament niet het eerste maar het laatste (is) dat over God wordt gezegd' (26). Het scheppingsgeloof komt in het Nieuwe Testament voornamelijk ter sprake als heilsboodschap en toekomstverwachting (27). Het is toch wat teleurstellend dat de auteur niet verder komt dan op te merken dat 'het bestaan niet principieel "a-theïstisch"(is)' (39).

Een ander aangelegen onderwerp snijdt Muis aan in hoofdstuk 7 over het metaforisch spreken over God. Hij gaat na hoe steekhoudend de argumenten zijn van hen die zeggen dat we alleen metaforisch en dus niet letterlijk over God kunnen spreken

(208). We moeten het analogische spreken onderscheiden van het metaforische spreken over God (217). In het analogische spreken over God verlaten we de concrete werkelijkheid niet. Het is belangrijk dat Muis het werkelijkheidskarakter van ons spreken over God onderstreept.

Het is duidelijk dat veel principiële zaken aan de orde worden gesteld en dat daarover serieus wordt nagedacht.

Amersfoort

A.A.A. Prosman

Edwin Chr. van Driel, *Rethinking Paul: Protestant Theology and Pauline Exegesis* [Current Issues in Theology 17] (Cambridge: Cambridge University Press, 2021) 399 p., \$ 99.99 (ISBN 9781108482226).

Dat het werk van een Amerikaanse, reformatorische auteur een prijs wint bij de Europese Academie voor Religie(-wetenschappen), is al genoeg reden om het te bespreken. Edwin van Driel, ooit afgestudeerd in Utrecht maar al jaren werkzaam in Pittsburgh, zoekt in dit boek naar de aanspraak tussen bijbelwetenschappen en dogmatiek. Hij doet dat door de theologische implicaties van de hedendaagse paulinische exegese (zoals N.T. Wright, James Dunn, Richard Hays) te vergelijken met klassiek-protestants gedachtegoed. Dat is in deze mate nog niet eerder gebeurd, terwijl de eerste aanzetten om Paulus op een nieuwe manier te lezen alweer vijftig jaar oud zijn. Toch zijn er maar weinig studies gericht op de doordinking van deze exegetische vondsten voor de rechtvaardigingsleer, dooptheologie of ecclesiologie.

Van Driel gaat doorgaans als volgt te werk: per onderwerp bespreekt hij eerst de recente bevindingen van exegeten kritisch, waarbij hij ook minder besproken werk gebruikt (zoals dat van de Japanse theoloog

Shuji Ota, 101n3). Eveneens geeft hij aandacht aan meningsverschillen tussen hedendaagse exegeten. Vervolgens zet hij de brede klassiek-protestantse positie uiteen, doorgaans met behulp van de *Institutie* van Calvijn, de *Augsburgse Confessie* van Melancthon en de *Westminster Confessie*. Vaak zijn er fundamentele verschillen tussen beide posities, waarlangs Van Driel een beargumenteerde denkrichting voorstelt (overigens meestal ten gunste van de modernere inzichten). Thema's die aan de orde komen zijn onder andere de betekenis van de opstanding voor Paulus, de plaats van Israël in de heilsgeschiedenis en de blijvende discussie over de vertaling van *pistis Christou*.

Het duidelijkste voorbeeld, dat overigens al in de inleiding (3-6) wordt genoemd, is het geloof van Abraham. Moderne exegeten zien in Galaten 3 en Romeinen 4 een parallel tussen Christus en Abraham. Net zoals op het geloof van Abraham een nieuw volk en een nieuw verbond zijn gebaseerd, zo geldt dat ook voor Christus en de kerk. Luther en Calvijn zien Abraham echter vooral als een voorbeeld voor ons, als een mens die niet vertrouwde op zijn eigen werken, maar op de rechtvaardiging van God. Het verschil hiertussen is, volgens Van Driel, niet dat tussen liberaal en conservatief, maar tussen de verschillende narratieve substructuren die men herkent in de brieven van Paulus. Is Abraham in dit voorbeeld vooral gericht op redding of ontstaat er in hem een nieuwe gemeenschap? Delen we, anders gezegd, de theologische *loci* in bij het verlossend handelen van God of bij het eschatologische doel? Die vraag speelt door het gehele werk en Van Driel betoogt overtuigend dat de nadruk van de klassieke protestanten op verzoening een eenzijdige exegese van Paulus impliceert. De hedendaagse exegese vormt daarop dan een welkome aanvulling.

Dit boek is nuttig voor iedere theoloog, en de komende paperbackeditie zal het ge-

bruik ervan aanmoedigen. Elk hoofdstuk is opnieuw een masterclass in de huidige stand van zaken van het Paulusonderzoek en ook de theologische lijnen zijn waardevol. Bijvoorbeeld rondom de doopdienst. Volgens orde I van het *Dienstboek van de Protestantse Kerk in Nederland* wordt er gedoopt na de individuele of gezamenlijke geloofsbelijdenis, maar voorafgaand aan de geloften van de doopouders. Deze volgorde doet, aldus Van Driel, eigenlijk meer recht aan de constitutionele en realistische dimensie van de doop. De geloften zijn immers geen voorwaarden om gerechtvaardigd te worden. Net zoals bij de besnijdenis wordt het kind op dat moment opgenomen in het verbond. Dat is Gods interveniërende werk, en niet onze menselijke verantwoordelijkheid (221-223).

Behalve de rijke inhoud van het boek, is het ook nog eens plezierig geschreven. De structuur is helder en goed te volgen zonder al te veel vakkennis in Nieuwe Testament, reformatiegeschiedenis of dogmatiek. In de voetnoten worden daarnaast uitgebreide citaten gegeven die het verder opzoeken van zowel 16de- als 21ste-eeuwse literatuur overbodig maakt. De grootste vraag die echter overblijft is hoe we dit werk evalueren. Is Van Driels voorstel rechtmatig? Vanwege de grote gevolgen voor zowel de theologie als de kerkpraktijk kan deze vraag niet meteen beantwoord worden. Maar ik denk wel dat dit de weg voorwaarts is. Zowel de kerkvaders als de reformatoren maakten gebruik van de exegetische kennis van hun dagen en het is aan ons om hetzelfde te doen. Dat betekent niet dat we elk voorstel automatisch moeten overnemen, maar wel dat we door het kritische taalgebruik van hedendaagse nieuwtestamentici (353) heen mogen kijken op zoek naar een beter verstaan van deze belangrijke teksten. Op die manier zijn we echt reformatische theologen.

Ethiek

Herman Bavinck, *Filosofische ethiek*, bezorgd, ingeleid en geannoteerd door Dirk van Keulen [ADChartareeks, 39] (Amersfoort: De Vuurbaak, 2021) 253 p., € 24,50 (ISBN 9789055605897).

Na het in 2019 uitgegeven manuscript van Bavincks *Gereformeerde Ethiek* is nu een veel kleiner boek gepubliceerd vanuit zijn collegeaantekeningen waarin Bavinck ingaat op de filosofische grondslagen van de ethiek. Kennelijk vond hij het voor de toekomstige predikanten belangrijk om ook daarvan kennis te nemen. De uitgave is gebaseerd op drie manuscripten, uit de periode dat hij in Kampen doceerde.

Het eerste manuscript, waarschijnlijk uit 1887, is nogal descriptief en behandelt de geschiedenis van de ethiek vanaf de Grieken tot en met het positivisme en het utilisme. Bavincks eigen visie komt alleen in de korte reflecties aan het slot van de besprekingen aan de orde. De antieke Griekse ethiek zocht naar het goede maar vond het niet. Positivisme en utilisme loochenen het onderscheid tussen goed en kwaad.

Interessant is de voor Bavinck kenmerkende verbinding tussen de terreinen van de algemene en de bijzondere genade. Enerzijds moet je de filosofische ethiek niet onderschatten, de ethiek is een spiegel waarin we de zonde en de noodzaak van de verlossing kunnen zien en zij houdt mens, gezin en maatschappij in toom en kweekt 'alle deugden, die ook buiten genade mogelijk zijn' (25). Maar anderzijds moet je de algemene of filosofische ethiek niet overschatten, ze is slechts pedagoog tot Christus; als zijzelf de plaats van verlosser in wil nemen wordt zij antichristelijk.

De tweede tekst, waarschijnlijk geschreven rond 1893, biedt een korte schets van de gereformeerde ethiek met een inleiding op

de filosofische ethiek, een beknopt overzicht van de geschiedenis van de christelijke ethiek en een zeer korte behandeling van de Tien Geboden. Om een indruk te geven van de stijl van het manuscript - dat niet voor publicatie bedoeld was - schijft Bavinck dat het zesde gebod onder andere verbiedt

om anderer of eigen bestaan aan te randen, het verwaarlozen van gezondheid, het weigeren van geneesmiddelen, het niet willen weten van hygiëne, het verwerpen van voorbehoedmiddelen (vaccine), zelfpijniging, zelfkastijding, zelfmoord, enz., enz., maar niet de doodstraf der overheid, niet de wettige oorlog, maar wel het duel (193).

De derde tekst heeft als titel 'Gereformeerde Ethiek'; hier is de opzet meer thematisch dan historisch. Deze uitgave voegt niet zoveel toe aan ons zicht op de opvattingen van Bavinck, maar biedt wel een interessant inkijkje in wat hij voor zijn studenten belangrijk vond. Toekomstige predikanten moesten op de hoogte zijn van de filosofische achtergronden van ethische discussies. Bavinck biedt hun ook een zeer gedetailleerd overzicht van de evolutietheorie. Evolutie is als zodanig niet in strijd met de Schrift, maar evolutionisme vernietigt de moraal.

De teksten zijn zeer nauwkeurig bezorgd en geannoteerd door Dirk van Keulen, die zelfs uitvoerig melding maakt van de door Bavinck op de onbedrukte delen van een rouwkaart van zijn in 1896 overleden broer geschreven aantekeningen die in het cahier bewaard gebleven zijn (199-201). Al was het zes jaar later, het blijft toch vreemd dat hij die rouwkaart als kladpapier gebruikte. Laten we hopen dat het uit noodzaak en niet uit zuinigheid was.

We danken Dirk van Keulen voor deze uitgave en zijn blij te kunnen melden dat het eerste van de drie documenten als bijlage in

het laatste deel van de Engelse vertaling van de *Reformed Ethics* zal worden opgenomen.

H. van den Belt

Ad de Bruijne, *Verbonden voor het leven: Een theologisch-ethisch voorstel rond homoseksualiteit en seksuele diversiteit* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022) 509 p., € 34,99 (ISBN 9789043538848).

Het is de verdienste van prof.dr. A.L.Th. de Bruijne om in een vuistdik werk van ruim vijfhonderd pagina's een zeer complete en afgewogen christelijke visie te geven op homoseksualiteit. Je hoeft zijn conclusies niet te delen om onder de indruk te zijn van dit boek. Waarom? Ik noem drie zaken.

Ten eerste, De Bruijne focust niet slechts op de vraag of homo's een seksuele relatie aan mogen gaan of niet. Hij biedt een brede ethische visie op homoseksualiteit. Daarbij maakt hij gebruik van O'Donovans drie dimensies ter beantwoording van de ethische kernvraag: het zelf, de wereld en de tijd. In hoofdstuk 2 belicht hij het concept van seksuele identiteit (*factor tijd*). In de hoofdstukken 3 en 4 beantwoordt hij de vragen wat seksualiteit is en of het concept van seksuele identiteit bruikbaar is, terwijl hoofdstuk 5 en 6 inzoomen op de wetenschappelijke respectievelijk bijbelse gegevens inzake homoseksualiteit (*factor wereld*). In hoofdstuk 7 en 8 staat het *zelf* centraal. De Bruijne kiest daar een eerstpersoonsperspectief: hoe kan ik als homoseksueel mens zelf Jezus volgen? Vervolgens switcht hij weer naar het derdepersoonsperspectief: wat vraagt dit van de kerk (hoofdstuk 9) en hoe dienen christenen zich te verhouden tot de samenleving (hoofdstuk 10)? Bij de beantwoording van al deze vragen gaat De Bruijne diepgaand te werk. Hij legt daarin een grote kennis van de relevante literatuur aan de dag.

Vervolgens blijkt De Bruijne eerlijk te zijn over de visie op gelijkgeslachtelijk verkeer zoals die blijkt uit de Bijbel. Hij moet er niets van hebben om de scherpe afwijzing van gelijkgeslachtelijk verkeer te ontkennen met een beroep op onplausibele theorieën (259). Deze exegetische eerlijkheid doet weldadig aan. Nog steeds wordt bijbelschrijvers te vaak een opvatting over gelijkgeslachtelijk verkeer in de mond gelegd die met geen mogelijkheid blijkt uit hun geschriften. De eigenlijke kwestie is niet exegetisch, maar ethisch van aard (25-28).

Dit brengt me bij een laatste waarden- de opmerking. De zojuist geconstateerde eerlijkheid van De Bruijne is in het hele boek te tasten. In het voorwoord vertelt hij open over de verandering van visie die hijzelf heeft doorgemaakt (5-7). Terwijl hij eerder meende dat het niet Gods bedoeling is voor homoseksuelen om een homoseksuele relatie aan te gaan, pleit hij in *Verbonden voor het leven* voor ruimte voor een homopartnerschap – al is dat duidelijk niet zonder aanvechting. Misschien dat die aanvechting hem hielp om christenen die een andere opvatting hebben over homoseksualiteit recht te doen. Dat althans was wel mijn prettige leeservaring.

Echter, dat neemt niet weg dat er bij dit boek fundamentele vragen te stellen zijn. Als De Bruijne betoogt dat homoseksualiteit een nieuw concept is dat in bijbelse tijden nog niet op dezelfde wijze (!) bestond, is dat een terechte en waardevolle analyse. Als hij hieraan vervolgens de conclusie verbindt dat de Bijbel niets over ons concept van homoseksualiteit en seksuele identiteit zegt, is dat echter een te snelle conclusie. Hier speelt op de achtergrond de vraag naar het gezag van Gods Woord, wat De Bruijne zelf ook erkent (269). Al is er sprake van een deels nieuw fenomeen, ook hierin wijst de Schrift ons de weg.

Daarnaast vraag ik me af of de route die De Bruijne uiteindelijk kiest om homopart-

nerschappen te verdedigen, geen gevaarlijke is. Hij stelt dat we christen zijn tussen schepping en Koninkrijk en dat we op weg naar dat Koninkrijk reeds nu de schepping in sommige opzichten mogen relativiseren. Zo komt hij tot een royale aanvaarding van homopartnerschappen. Het zijn relaties die nu al iets weerspiegelen van wat straks genoten zal worden. Al is het waar dat er binnen de canon verschuivingen zijn waar te nemen als het gaat om de schepping en wordt deze in het Nieuwe Testament soms gerelativeerd, mogen wij dat ook los van het Woord doen? Grijpen we dan niet vooruit op het Koninkrijk, met alle gevaarlijke en ontbindende consequenties van dien voor de wereld hier en nu? In dit kader is het ook de vraag of het verschil tussen huwelijk en homopartnerschap in De Bruijnes concept gehandhaafd kan blijven. Al is het te waarden dat De Bruijne voor dit verschil pleit, als de schepping zodanig door ons gerelativeerd kan worden, kan het christelijke huwelijksconcept ook gemakkelijk sneuvelen.

Kortom: De Bruijne geeft de lezer veel *food for thought*, maar zijn eigen gedachten zouden zich kritischer mogen verhouden tot de cultuur en meer geïkt mogen worden aan de gedachten van God, zoals we die lezen in zijn Woord. Theologie is immers het nadenken van Gods gedachten.

Nieuwe-Tonge

T.A. Bakker

Matthias Konradt, *Ethik im Neuen Testament* [Grundrisse zum Neuen Testament: Das Neue Testament Deutsch, Ergänzungsreihe] (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2022) 560 p., € 85,00 (ISBN 9783525513644).

De auteur, hoogleraar Nieuwe Testament in Heidelberg, is bekend van studies over de Brief van Jakobus en een commentaar op het Evangelie naar Mattheüs, en hij heeft ook

een monografie over de betekenis en de functie van het spreken over het gericht in het kader van ecclesiologie en ethiek bij Paulus geschreven. Hij is dus gezien de focus van zijn onderzoek bij uitstek gekwalificeerd om een overzichtswerk over *Ethik im Neuen Testament* voor zijn rekening te nemen. Over die titel moeten we niet heen lezen: niet 'de ethiek van het Nieuwe Testament', maar hoe ethiek in het Nieuwe Testament ter sprake komt. Er is niet zoiets als een ethiek van het Nieuwe Testament, we hebben te maken met een 'polyphone Bibliothek' (4), waarin de ethisch relevante passages niet allemaal een inhoudelijke fundering laten zien. Er zit volgens Konradt niets anders op dan ze thematisch te rubriceren, in te bedden in grotere theologische verbanden en op zoek te gaan naar de tradities die erin meeklinken en de sociologische contexten waarin ze thuishoren (7). Drie 'Kontexte und Voraussetzungen' laten zien wat er in de ethiek binnen het Nieuwe Testament meespeelt, namelijk naast (1) de filosofische ethiek en heersende moraal, (2) het Toraonderricht in het vroege jodendom ook (3) het ethisch onderricht van Jezus als fundamentele impuls voor de vroegchristelijke ethiek (17-60). Dat laatste ziet Konradt bijvoorbeeld in het verbod op echtscheiding in Mattheüs 19:1-10, dat een novum binnen het jodendom is en daarom wel op Jezus zelf moet teruggaan (46).

De opzet van dit overzichtswerk volgt de historische lijn. Eerst worden de vroege brieven van Paulus en de 'deuteropaulinen' besproken (61-241). Daarna de Evangelien, Markus voorop, gevolgd door Mattheüs en het 'lukanische Doppelwerk' (242-384). Merkwaardig weinig aandacht geeft Konradt aan het *Corpus Johanneum*, onder het opschrift: 'Theologie und Ethik der Liebe' (385-412). Ten slotte volgen dan de overige geschriften van het Nieuwe Testament, met relatief veel aandacht voor de Brief van Jakobus (413-486).

Theologisch inhoudsrijke en voor de paulinische parenese belangrijke kernteksten als Romeinen 12:1v spelen in het geheel een ondergeschikte rol, hetgeen ook zal moeten worden toegeschreven aan de gevolgde historisch-sociologische benaderingswijze (82v). Het belangrijke thema van de verhouding van indicatief en imperatief blijft eveneens in beschrijving steken, zonder dat duidelijk wordt wat daarin voor de apostel op het spel staat (68-71). De daarmee verband houdende samenhang van eschatologie en ethiek bij Paulus geeft hetzelfde beeld: alleen het gericht-aspect van de eschatologie wordt naar voren gehaald.

De rechtvaardiging klinkt door in dat we het heil 'geschenkt bekommen', maar er is ook het gericht dat als spits heeft dat 'notorisches Fehlverhalten soteriologisch keineswegs belanglos ist' (80). Zeker, maar hoe verhouden die beide zich tot elkaar, is er ook iets gebeurd in kruis en opstanding van Christus?!

De beperkte belangstelling voor het theologisch gehalte leidt er ook toe dat het verschil tussen de positieve formulering van de 'gouden regel' in Mattheüs 7:12, waarin het gaat om het zich verplaatsen in de ander en diens nood, en de negatieve – 'wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook aan een ander niet' – wordt gebagatelliseerd tot een kwestie van empathie (295v). Ook in de uitleg van de gelijkenis van de Barmhartige Samaritaan is het niet echt van betekenis dat het *Christus* is die hier spreekt (341v).

In het slothoofdstuk, 'Rückblick und Resümee', worden de pluraliteit, maar ook de complementariteit en de 'Leitperspektiven' van nieuwtestamentische ethiek op een rij gezet (487-502). Het verbaast niet, dat de auteur ook hier beschrijvend te werk gaat. Het gaat om de eenheid van geloof en leven, om liefde, om gerichtheid op de ander in zijn of haar nood, nederigheid, naastenliefde, bewuste omgang met bezit en seksualiteit en

huwelijk, maar de relatie met Christus, rechtvaardiging en nieuw bestaan in Hem, het leven uit en door de Geest worden hier niet gethematiséerd.

Al met al: heel goed dat de traditie en de context het volle pond krijgen, maar het levert per saldo weinig op als je de theologie erbij veronachtzaamt! De waarde van dit boek is dat het een overzichtswerk is, met indrukwekkende verwerking van de vloed aan literatuur over dit onderwerp, maar voor hulp bij de vraag waar het in het ‘wandelen in de goede werken’ op aankomt moeten we elders zijn.

Apeldoorn

G.C. den Hertog

Hilary Marlow en Mark Harris (red), *The Oxford Handbook of the Bible and Ecology* (Oxford: Oxford University Press, 2022) 480 p., £ 97.00 (ISBN 9780190606732).

Sommigen binnen de reformatorische en evangelicale traditie vinden nog steeds dat theologie en kerk zich niet met ecologische vraagstukken hoeven bezig te houden. Zij brengen Gods verbond met Noach daartegen in stelling of zien klimaatveranderingen juist als tekenen van de eindtijd waar mensen toch geen invloed op hebben. ‘God’s going to come and blow the earth up anyway, so yes, I drive an SUV’. Zo bot zal niet iedereen het zeggen, maar een recente enquête liet zien dat christenen in elk geval niet vooroplopen als het om een duurzame levensstijl gaat. Er is nog volop werk aan de winkel en dat begint met een fundamentele bezinning op de rol en verantwoordelijkheid van de mens in Gods schepping. Het is daarom mooi om te zien dat het veld van de ecologische hermeneutiek in opkomst is en het nieuwe Oxford handboek over Bijbel en ecologie geeft daar een veelkleurig beeld van.

Ecologische hermeneutiek staat niet voor

één specifieke methode van bijbeluitleg, maar meer in het algemeen voor alle benaderingen die bijbelteksten lezen en duiden in het licht van de ecologische uitdagingen van deze tijd. Dit handboek bevat maar liefst dertig artikelen van evenzovele wetenschappers, onder wie bekende en minder bekende auteurs. Het eerste deel telt vijf inleidende bijdragen over vraagstukken en methoden. In het tweede deel komt de Bijbel aan bod in dertien artikelen over bijbelboeken die belangrijke input leveren voor de huidige bezinning op de ecologische problematiek. Het derde deel bevat zes thematische studies, zoals over het beeld van God en over rentmeesterschap. In het vierde en laatste deel zijn nog eens zes artikelen samengebracht die verschillende hedendaagse perspectieven inbrengen, waaronder die van het huidige jodendom, de ethiek en de klimaatscepsis.

Met zo’n breed palet aan bijdragen is het onvermijdelijk dat er regelmatig wat overlap in zit. Het in 1967 gerucht makende artikel van Lynn White jr. waarin de christelijke traditie de schuld kreeg van de ecologische crisis, komt wel wat vaak ter sprake, terwijl tegelijkertijd betoogd en ook metterdaad wordt aangetoond dat de ecologische hermeneutiek meer te bieden heeft dan het corrigeren van misduidingen. Niet verrassend is dat ook de scheppingsopdracht aan de mens, het concept van rentmeesterschap en Psalm 104 geregeld voorbijkomen. Het meest interessant zijn echter de bijdragen die hermeneutische fijngevoeligheid laten zien, nieuwe perspectieven openen en verrassende inzichten delen.

Een aantal bijdragen springt er wat mij betreft uit. David Horell levert een handzaam overzicht van de verschillende benaderingen binnen de huidige ecologische hermeneutiek. Redacteur Hilary Marlow heeft haar sporen verdiend in het profetenonderzoek en levert een fraai overzicht van de verschillende manieren waarop de wereld van

de natuur in het boek Jesaja voorkomt. Als hermeneutische lens gebruikt ze een ecologische triangel waarbij gekeken wordt naar de onderlinge relaties tussen God, mensheid en niet-menselijke schepping. Mederedacteur Mark Harris doet in zijn bijdrage over de synoptische Evangelieën de zinvolle suggestie om ecologische vragen meer vanuit het concept van discipelschap dan rentmeesterschap te benaderen, vanwege de christocentrische focus en gerichtheid op het dienen. Micah Kiel laat zien dat de oproep in Openbaring 18:4 om uit Babel weg te gaan meer is dan een ethisch directief, maar een radicale breuk vraagt met imperialistische systemen die de schepping verwoesten. De ecologische impact die het Romeinse Rijk destijds al had (ontbossing, mijnbouw, jacht op roofdieren voor de arena's) bepaalt volgens hem mede de achtergrond van de gebruikte beeldtaal. Boeiend is ook hoe Celia Deane-Drummond zorg voor de schepping met de deugdethiek verbindt.

Inzichtgevend zijn ook de bijdragen over het joodse en het evangelicale perspectief. De gegeven voorbeelden van bijbelmisbruik in laatstgenoemde kring en onder klimaat-sceptici, waartoe ook de bekende Wayne Grudem behoort, zijn onthutsend en leerzaam tegelijk. Ook orthodox-gereformeerde christenen zijn gevoelig voor rechts-conservatief en kapitalistisch denken. Daarom ben ik er niet gerust op dat excessief fossiel brandstofgebruik alleen in de Amerikaanse context wordt onderbouwd met verwijzingen naar de luie dienaar uit Jezus' gelijkenis, die zijn talent in de grond had begraven.

Al met al is dit een rijk handboek waarmee de redacteurs een belangrijke bijdrage leveren aan de doordenking en ontwikkeling van een verantwoorde ecologische hermeneutiek. De artikelen zelf, maar ook de uitgebreide literatuuroverzichten, zijn zeer behulpzaam voor ieder die zich zou willen verdiepen in het onderzoeksveld van de ecologische

theologie. Daarin valt ook de komende jaren nog heel wat werk te verzetten, zowel methodisch als inhoudelijk.

Kampen

J. Dekker

Hans G. Ulrich, red. Brian Brock, *Transfigured not Conformed. Christian Ethics in a Hermeneutic Key* [T&T Clark Enquiries in Theological Ethics], (Edinburgh: T&T Clark Ltd, 2022) 305 p., € 85,00 (ISBN 9780567700414).

Dit boek is een monografie, maar samengesteld en opgebouwd uit (delen van) al eerder in het Engels verschenen artikelen van Hans G. Ulrich (1942), emeritus hoogleraar ethiek in Erlangen. Brian Brock, hoogleraar ethiek in Aberdeen, heeft in overleg met hem wat er in deze eeuw in het Engelse taalgebied aan artikelen van Ulrich is verschenen in het format van een monografie gegoten. Met het oog daarop zijn die eerder gepubliceerde bijdragen op verschillende punten aangevuld of ingekort, al naar gelang leemtes dienden te worden opgevuld dan wel doublures weg-gewerkt; daarnaast moesten ook nieuwe verbindende teksten worden geconcipeerd.

De titel is een verwijzing naar Romeinen 12:1v, net als Efeze 2:10 een kerntekst voor de wijze waarop Ulrich ethiek beoefent. De 'Protestant grammar of the Christian ethos' (30) wordt bepaald door Gods levende presentie bij en in ons, en daarin gaat het erom ons niet te conformeren aan deze wereld, maar ons te laten veranderen door de vernieuwing van ons denken, en te wandelen in de goede werken die God voor ons heeft klaargelegd.

Het boek is opgezet aan de hand van Luthers 'standenleer': *ecclesia, politia, oeconomia*, drie clusters met elk drie hoofdstukken. In het eerste deel (27-108) komt de fundamentele theologische ethiek aan de orde.

Christelijke ethiek is in essentie een geleefd getuigenis van wat God doet, hier en nu, in de levens van mensen. Met name de Psalmen helpen daarbij, in hun spreken over Gods vrije verkiezing van Israël en de gemeente, en brengen ons bij wat de Evangelieën ons betuigen aangaande Jezus Christus. Dit 'verhaal' bevrijdt ons uit de narratieven van onze tijd, als vooruitgang, bevrijding en zelfbeschikking, en stelt ons in het 'heden der genade'. Ulrich oriënteert zich sterk op de ethiek van Bonhoeffer, 'Ethik als Gestaltung' van een leven in verantwoordelijkheid voor het aangezicht van God. Daarmee krijgt ethiek – aldus het thema van de derde bijdrage in dit eerste deel – het karakter van 'exploratieve theologie', waarin het aankomt op 'ontdekken' en 'onderscheiden'. Bij die 'ontdekkingen' moeten we denken aan wat we in een aandachtig horen naar het Woord dat kracht heeft en scheppend is, aan nieuw perspectief in de vragen van onze tijd ontvangen. Dat daarbij toetsing, 'onderscheiding', nodig is, spreekt vanzelf.

Het tweede deel, met de titel 'Christian witness in the world (Politia)', bevat na het eerste hoofdstuk over 'God's commandments and their political presence', waarin de verhouding van kerk en samenleving aan de orde is, twee 'toegepaste' verkenningen. In de eerste betreedt Ulrich het terrein van de economie, en pleit hij ervoor het te verbinden met Gods (heils)economie. Daarin komt het erop aan hetgeen wij economie noemen opnieuw te doordenken in het licht van Gods weg met mens en wereld, en ons te laten leiden door hetgeen daarin telt en waarde heeft. Het tweede thema is 'adoptie', onder het opschrift: 'A theological account of political responsibility to entrusted lives'. Ulrich pleit ervoor over adoptie te denken en te spreken als een daad van vreugdevolle erkenning dat dit kind door God in zijn geschiedenis met ons is binnengebracht.

Het derde deel draagt als opschrift:

'Receiving given life (oeconomia)'. In het eerste hoofdstuk houdt Ulrich zich bezig met bio-ethiek, en zijn basisthese is ook hier dat het terrein van de medisch-ethische vragen niet aan zichzelf genoeg heeft, maar het nodig heeft dat ons denken in het licht van Gods ontferming en gerechtigheid wordt getrokken. Het volgende hoofdstuk, een discussie over de genetische vragen als 'a theological-critical hermeneutics of life', heeft als centrale these dat een 'technisch' denken over genetische manipulatie ons in het slop voert en dat alleen de erkenning van het gegeven-zijn van het leven reëel perspectief biedt. Wie het leven als gave ziet, kan in het licht van Gods 'verhaal' openingen zien waarvoor we vanuit onszelf blind zijn. Het laatste hoofdstuk gaat over 'God's transfiguring presence' in levens van mensen met een beperking, waarin Ulrich in aansluiting bij onze landgenoot Hans Reinders betoogt dat de Geest ons ogen geeft voor Gods actieve nabijheid in geschonden levens, en zelfs de contouren doet ontwaren van het nieuwe leven dat hier gloort (236).

Twee kritische opmerkingen. In de informatieve biografisch-theologische inleiding van Brock wordt Edmund Schlink ten onrechte aangemerkt als iemand die ooit nazisymptieën heeft gehad. En verder had er misschien nog eens goed naar de tekst moeten worden gekeken; hier en daar ontbreken woorden en lopen zinnen niet. Maar ik eindig graag positief: het is een rijk boek, en er valt hier veel te leren, inhoudelijk en vooral ook methodisch.

Apeldoorn

G.C. den Hertog

Liturgie

Christoph Krummacher, *Kirchenmusik* [Neue Theologische Grundrisse] (Tübingen: Mohr Siebeck, 2020) xv + 511 p., € 39,00 (ISBN 9783161593659).

In de serie Neue Theologische Grundrisse van uitgever Mohr Siebeck in Tübingen verscheen ook een deel over kerkmuziek. Dat is minder voor de hand liggend dan het lijkt. Sterker: volgens auteur Christoph Krummacher (1949) is het voor het eerst dat in een theologische leerboekenserie een apart deel aan de kerkmuziek is gewijd. De term kerkmuziekwetenschap is dan ook nog niet eens zo lang in zwang, laat hij zien. En het is volgens Krummacher eigenlijk ook een riskante onderneming om het fenomeen van de kerkmuziek in één totaaloverzicht te behandelen. Vanwege het interdisciplinaire karakter (het gaat over theologie, liturgie, hymnologie, muziekwetenschap, uitvoeringspraktijk, esthetiek, filosofie, et cetera) is het in feite onbegonnen werk.

Niettemin heeft Krummacher een mooi boek op tafel gelegd waaruit blijkt dat zijn riskante onderneming toch geslaagd mag heten. De auteur is dan ook de aangewezen persoon om zo'n overzichtswerk te schrijven: hij was jarenlang actief als musicus (cantor en organist) én hij was meer dan twintig jaar werkzaam in het theologisch en kerkmuzikaal onderwijs in Rostock en Leipzig.

Het boek bestaat uit vier delen. In het eerste brengt Krummacher het veld van de liturgie- en kerkmuziekwetenschap in kaart. Uiteraard is dat gedacht vanuit de Duitse evangelisch-lutherse traditie, waarin voor de praktijk van de kerkmuziek en de bezinning daarop altijd veel meer aandacht is geweest dan bijvoorbeeld in de calvinistische traditie. Krummacher bepleit in dit deel met verve dat juist ook het theologisch onderwijs in het kader van het vak liturgiek plek moet inruimen

voor de verschillende aspecten van de kerkmuziek.

Deel 2 is een uitgebreid overzicht van de geschiedenis van het kerklied en de vocale en instrumentale kerkmuziek, van Nieuwe Testament tot 21ste eeuw. Opnieuw valt de focus op de Duitse traditie (luthers én rooms-katholiek) op. Als het om het Nederlandse kerklied gaat, komt Krummacher niet veel verder dan het noemen van onze Sweelinck en het verwijzen naar enkele Liedboek-dichters uit de vorige eeuw.

In het derde deel gaat de auteur na hoe in de loop van de eeuwen over de rol van de muziek in het kader van de liturgie is gedacht. Hoe bijvoorbeeld Luther daarover sprak is breed bekend, maar Krummacher gaat ook na hoe filosofen als Hegel en Kant dachten over de functie van muziek, kunst en esthetiek in verband met de godsdienstige en religieuze beleving. Spannend wordt het als de auteur schrijft over de periode na de Tweede Wereldoorlog, als de persoonlijke beleving van mensen centraal komt te staan, de praktische theologie een ervaringswetenschap wordt en op muziekgebied de populaire muziek meer en meer haar intrede doet. Wat betekent dat voor de muziek die in het kader van de eredienst mag klinken? Zijn er eigenlijk criteria voor wat wel en niet acceptabel is binnen een liturgische context? Spannende vragen, waar Krummacher naar mijn smaak niet helemaal uitkomt.

In het korte laatste deel gaat de auteur na wat een en ander betekent voor de kerkmuziekpraktijk. Opnieuw toegespitst op de Duitse situatie, waar sprake is van een cantor, cantorij, liedpreken, cantatediensten, kerkmuziekopleidingen, kerkmuziektherapie en cultureel diaconaat. Dat lijkt misschien voor een gereformeerd theoloog een ver-van-mijn-bedshow. Maar als het bijvoorbeeld gaat over de rol die muziek kan spelen in de missionaire roeping van de kerk om buitenstaanders te bereiken, komt het ineens heel

dichtbij. Ook binnen de brede gereformeerde gezindte is er meer en meer sprake van liturgische vieringen (al dan niet voor buitenstaanders) waarin muziek een grote rol speelt: denk aan cantatediensten, Choral Evensongs en vespervieringen. Het boek van Krummacher, dat in kort bestek veel materiaal biedt, kan zeker dienstig zijn om de bezinning op dit punt verder te helpen.

Apeldoorn

J. van der Knijff

Arjan Plaisier en Ineke Cornet, *Dichter bij God: Aanwijzingen voor een rijke liturgie* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022) 236 p., € 20,00 (ISBN 9789043538343).

Steeds meer protestanten zoeken naar een verrijking van de liturgie, constateren dr. Arjan Plaisier (voorheen scriba van de Protestantse Kerk in Nederland) en dr. Ineke Cornet (in 2011 aan de KU Leuven en de Universiteit Antwerpen gepromoveerd op een interdisciplinair proefschrift over Middelnederlandse mystiek). De twee begrijpen deze behoefte. Het protestantisme heeft volgens hen namelijk 'een verschraling opgelopen door de exclusieve nadruk op het gehoor'. Daar willen ze wat aan doen. In hun gezamenlijke boek *Dichter bij God* bieden ze daarom 'aanwijzingen voor een rijke liturgie'.

In het eerste hoofdstuk positioneert Plaisier het uitgangspunt van het boek te midden van de verschillende 'smaken' die er inmiddels zijn op het protestantse liturgische erf. De voorkeur van de auteurs gaat overduidelijk uit naar de klassiek-oecumenische variant, waarbij ze het goed recht van de klassiek-gereformeerde traditie benoemen en ook willen leren van de aandachtspunten die de pinkster- en evangelische beweging naar voren brengen. Maar met name moeten protestanten zich volgens Plaisier verhouden tot de rooms-katholieke en anglicaanse liturgi-

sche orde. Het gemis dat veel hedendaagse protestanten ervaren kan namelijk vooral vanuit die tradities worden aangevuld, zo blijkt uit het vervolg van het boek.

Met name in de hoofdstukken die Plaisier schreef wordt duidelijk dat hij allerm minst afscheid wil nemen van de liturgie zoals die in de gereformeerde Reformatie is ontwikkeld. Onderdelen als de preek, de gemeentezang en de lezing van de Tien Geboden (die sneuvelt vaak als eerste) acht hij bijvoorbeeld zeer wezenlijk, net als het gegeven dat de liturgie een ambtelijke bediening is (daar wordt in evangelische kring anders over gedacht). Daarbij zoekt Plaisier wel naar meer ritualiteit, sacramentaliteit en zintuiglijkheid, waardoor onder andere de participatie van de gemeenteleden versterkt kan worden. Zaken als knielen, zalving, bekrui-sing, handoplegging, vredegroet en stiltemo-menten zijn volgens hem het overwegen waard om de liturgie meer te gaan laten leven bij de gelovigen anno nu. Daarbij put Plaisier voor allerlei zaken inderdaad graag uit anglicaanse en rooms-katholieke bron-nen. Aan het eind van het boek vat hij een en ander samen in een pleidooi voor een 'open liturgie': open naar het verleden (de traditie), open naar boven (de heiligen en de engelen) en open naar buiten (een eredienst met mis-sionair potentieel).

Meer nog dan Plaisier gaat Cornet in dit boek te rade bij voorreformatorische auteurs in haar pleidooi voor een liturgie die vooral ook een spirituele ontmoeting met God moet en mag zijn. Kerkvaders als Cyrillus van Jeruzalem en mystieke auteurs als Jan van Ruusbroec, Johannes Tauler en Thomas a Kempis moeten protestanten van nu hel-pen om de liturgie in het algemeen en het avondmaal in het bijzonder te leren beleven als een mystieke eenwording met Christus. De gemeenschap met Christus in het sacra-ment is voor Cornet dan ook niet zozeer een geestelijke gemeenschap (Calvijn), als wel

een daadwerkelijk eten en drinken van het lichaam en bloed van Christus waardoor we één worden met Christus, Hem gelijkvormig worden, ja zelfs christusdragers (Cyrillus) worden. Dr. O. Noordmans, die tegenover de Liturgische Beweging benadrukte dat het altaar en het offer van Christus niet meer op de aarde maar in de hemel zijn, wordt dan ook bekritiseerd; terwijl de anglicaanse priester John Henry Newman (later rooms-katholiek geworden), die benadrukte dat Christus werkelijk aanwezig is in de elementen, met instemming wordt geciteerd.

Ook in het hoofdstuk van Cornet over de spirituele beleving van de liturgische tijd en het liturgisch jaar worden noties naar voren gebracht waarbij vanuit de gereformeerde theologie stevige vragen te stellen zijn. Helpt de liturgie van de kerstcyclus ons 'om stil te staan bij de geboorte van God in ons' (197)? Moeten wij Aswoensdag en askruisje invoeren, zodat we innerlijk worden voorbereid 'op de vastentijd, de navolging van Christus, die ook door het lijden heen tot aan het kruis ging, voordat Hij in heerlijkheid opstond'? Lijden wij op deze manier met Christus, en verschijnen wij zodoende met Christus 'in de paastijd van de eeuwigheid' (196)? Hier wordt een dramatische en spirituele beleving van het kerkelijk jaar voorgesteld die destijds door iemand als dr. J. Koopmans tegenover de Liturgische Beweging vanuit de gereformeerde theologie onder kritiek is gesteld.

Plaisier en Cornet hebben een sympathiek boek geschreven over een kwestie die actueel en herkenbaar is. Veel van de aanwijzingen die ze geven zijn het overwegen waard en kunnen de liturgische bezinning zeker verder helpen. Maar dat er theologisch een paar wissels omgaan als we onbekommerd leentjebuurt spelen bij de anglicaanse, de rooms-katholieke en de voorreformatische mystieke traditie, dat is ook duidelijk.

Apeldoorn

J. van der Knijff

W. Verboom, *Van doopvont naar avondmaalstafel: Pastorale uitleg van de liturgische formulieren bij doop, belijdenis en avondmaal* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2021) 160 p., € 19,95 (ISBN 9789043536646).

Bij teksten die hun plaats hebben in de liturgie ligt het gevaar op de loer dat het horen of lezen sleur wordt. Ook bestaat het gevaar dat er buiten de eredienst om geen tijd genomen wordt om over de inhoud na te denken. Dr. Verboom bewijst ons dan ook een dienst met zijn nieuwste pennenvrucht *Van doopvont naar avondmaalstafel*. Diepgravend en nauwgezet wordt de inhoud van de formulieren gepeild en ontvouwd. De subtitel geeft aan dat het boek vooral een pastorale insteek wil hebben, maar mijns inziens biedt het meer dan dat. Het boek geeft een brede inbedding, zowel historisch als cultureel, waardoor het pastorale aspect nog meer kleur krijgt.

De opzet en volgorde getuigen van een staan in de gereformeerde traditie: de lijn van doop via belijdenis naar avondmaal, waar Verboom de draad van het verbond doorheen weeft. Als het om de doop gaat wordt de lezer ingeleid in de gehele dooptheologie. Dit is erg verrijkend en maakt het mogelijk om de concrete uitdrukkingen uit het doopformulier te kunnen duiden. De doop wordt gemarkeerd als het belangrijkste moment in het leven. Het doen van belijdenis is vaak wat ondergewaardeerd ten opzichte van de aandacht die doop en avondmaal krijgen (in de literatuur). Verboom maakt dit meer dan goed. De heldere lijnen vanaf het doopvont, gericht op de avondmaalstafel, zetten het doen van belijdenis goed op zijn plaats. Daarna worden de zegen en rijkdom van het avondmaal met warme woorden weergegeven. De twijfels en vragen die er kunnen zijn worden treffend beantwoord. De auteur sluit – naar mijn mening – soms wel wat gemakkelijk aan bij bepaalde uit-

drukkingen of gebruiken, zoals: ‘avondmaal viëren, de dankzeggingsdienst als hoogtepunt van de avondmaalszondag, het opknippen van het formulier en dergelijke, terwijl het formulier daar geen aanleiding toe geeft.

Het geheel van het boekje sluit, conform de originele ontstaanscontext van de formulieren, in sfeer en taalgebruik nauw aan op de Heidelbergse Catechismus. Soms fungeert de HC als leessleutel voor de formulieren. Hoewel dat tot waardevolle inzichten leidt, geeft het ook een versimpeling van de veelzijdige ontstaansgeschiedenis van de formulieren voor doop en avondmaal en de vele verschillende bronnen die ten grondslag liggen aan de formulierteksten. Daarnaast had duidelijker naar voren mogen komen dat het ‘formulier voor de geloofsbelijdenis’ in een heel andere periode en context is ontstaan dan de formulieren voor doop en avondmaal dat zijn.

Verboom slaagt er goed in om kernbe-grippen op eenvoudige en doeltreffende wijze onder woorden te brengen. Hij gebruikt beelden die blijven hangen, zoals de uitwerking van ‘gedoopt zijn’ (35). Dit vergelijkt hij met ‘getrouwd zijn’, dat ‘getrouwd *leven*’ met zich meebrengt. Het gaat hier niet om een eenmalige gebeurtenis, maar deze gebeurtenis stempelt de rest van het leven. Of als het gaat om de zinsnede ‘alle kwaad van ons weren’: ‘Hij is evenzeer bezig om al het kwaad van ons te weren. We zijn ons er nauwelijks van bewust hoeveel kwaad Hij elke dag van ons weert’ (28). Treffend, diep, veel stof om over na te denken!

Het toegankelijk geschreven boek is pastoraal en irenisch van aard. Toch kan Verboom soms de verleiding niet weerstaan om polemisch te worden. Hij deelt dan vooral wat steken onder water uit, maar schetst niet de standpunten die hij wil bestrijden. Als het gaat om wie uitverkoren zijn zegt hij: ‘Zo is ons formulier niet. De Heilige Geest heeft geen verborgen agenda’ (33). Welk

front bestrijdt hij precies? Het boek had aan kracht gewonnen wanneer verschillende standpunten en argumentatie zouden zijn weergegeven.

Zoals al aangegeven is het boek overwegend pastoraal van aard, wat uitkomt in veel uitleg en toepassing. Daarnaast wordt historische context geschetst en zijn er gedeelten die meer polemisch van aard zijn. Als het gaat om liturgische gebruiken schetst Verboom vooral wat hijzelf mooi en aansprekend zou vinden, los van de formulieren is het dan vaak ‘het zou mooi zijn als ...’ gevolgd door een persoonlijke gedachte. Er worden veel verschillende registers opengetrokken in het boekje. Het maakt het geheel tot een veelzijdig boek.

Kortom: ik kan het boekje aanbevelen voor persoonlijke meditatie of kringwerk in de gemeente. De gespreksvragen kunnen helpen bij de verwerking van de stof. Ook de hertaalde formulieren bieden een goede toegang tot de rijke inhoud van de klassieke formulieren. Graag sluit ik af met een citaat uit het voorwoord: ‘We ontvangen een schat aan geestelijke leiding, we moeten dan wel de moeite nemen om naar ze te luisteren’ (9).

Leerdam

S. Zwemer

Wijsbegeerte

Wout Bisschop, *The Epistemology of Textual Interpretation. A Study in Analytical Hermeneutics* (s.l.: s.n., 2021). Het boek is te downloaden via <https://research.vu.nl/files/129674647/W%20T%20C%20%20bisschop%20-%20thesis.pdf>.

In discussies over de uitleg van een bijbelgedeelte klinkt het nogal eens: ‘Dat is jouw interpretatie!’ Zo’n reactie betekent gewoonlijk dat de spreker de uitleg en duiding van de interpreet naast zich neerlegt. Hij meent dat

te mogen doen, omdat het om een interpretatie gaat. En een interpretatie, zo is de veronderstelling, is subjectief, persoonsgebonden, zonder normatieve kracht. Elke interpretatie van een tekst heeft per definitie een lage epistemische status, om het in vaktermen te zeggen. Van interpretaties kun je niet zeggen dat ze juist zijn of onjuist, dat ze kennis opleveren, of een feitelijk, waarheidsgetrouw inzicht in de tekst teweegbrengen.

Opvallend genoeg wordt in de natuurwetenschappen het begrip interpretatie anders gebruikt. Als een natuurkundige de uitkomsten van zijn onderzoek interpreteert, maakt hij de stap van ruwe data naar kennis. Terwijl in de geesteswetenschappen interpretatie een beweging naar subjectiviteit lijkt te veronderstellen, blijkt in de natuurwetenschappen de tegenovergestelde beweging aanwezig: interpretatie geldt daar juist als een beweging richting objectiviteit.

De sterke tweedeling tussen geestes- en natuurwetenschappen is vooral door Hans-Georg Gadamer bepleit. Tegenover eerdere pogingen, onder anderen van Dilthey, om geesteswetenschappen zo veel mogelijk op natuurwetenschappen te laten lijken, wees Gadamer op de verschillen. Begrijpen, verstaan, interpreteren en vergelijkbare concepten betekenen volgens Gadamer in de geesteswetenschappen iets geheel anders dan in de natuurwetenschappen. Gadamer stelt dat dergelijke activiteiten binnen de geesteswetenschappen een lage (of geen) epistemische status hebben.

Gadamers benadering, die in de theologie buitengewoon invloedrijk is, veronderstelt dat elke leesactiviteit interpretatie impliceert en dat interpretatie nauwelijks of geen kennis oplevert. Gadamers poging om de geesteswetenschappen te bevrijden uit de klem van de natuurwetenschappen is daarmee wellicht als operatie geslaagd, maar de patiënt is helaas overleden.

Wout Bisschop promoveerde in 2021

aan de Vrije Universiteit op een studie naar de epistemische status van tekstinterpretatie. Zijn promotor was prof. René van Woudenberg, wiens boek *The Epistemology of Reading and Interpretation* elders in dit nummer wordt besproken. Het is duidelijk dat Bisschop en Van Woudenberg op hoofdlijnen gelijk denken. De verschillen liggen vooral hierin, dat Van Woudenberg niet alleen over interpretatie schrijft maar ook over lezen, en tevens onderzoekt hoe kennisbronnen van elkaar worden onderscheiden. Bisschop is nadrukkelijker in gesprek met Gadamer dan Van Woudenberg, en geeft meer aandacht aan waarheidstheorieën. De overeenkomsten overheersen echter.

Bisschop betoogt dat tekstinterpretatie een hoge epistemische status kan bereiken. Een concrete interpretatie is zodoende beter dan een andere, is juist of onjuist, kan kennis en begrip opleveren. Al blijven er genoeg verschillen met de natuurwetenschappen, in beide takken van wetenschap wordt hetzelfde begrip van interpretatie gehanteerd, aldus Bisschop. Er zijn weliswaar subjectieve factoren aanwezig bij de interpretatie (Bisschop erkent daarmee het zogeheten perspectivisme), maar het perspectivisme leidt niet per definitie tot een lagere epistemische status van de interpretatie. Het zou goed kunnen dat de subjectiviteit van de interpretatie juist tot een hogere status leidt.

Interpreteren is overigens voor Bisschop niet hetzelfde als lezen of begrijpen. Hij reserveert 'interpretatie' voor de mentale activiteit die nodig is indien de betekenis van een tekst niet zomaar helder is. Een nuchtere maar ook een belangrijke beslissing. Daarmee voorkomt hij Gadamers bewering dat alles aan interpretatie onderhevig is. Gadamer filosofeerde over het interpreteren van kunstwerken, grote literaire producties, complete boeken of het gehele leven, maar lezen gaat ook over het boodschappenbriefje, een straatnaambord, het weerbericht.

In de kerkelijke praktijk zien we hoe Gadamer's interpretatietheorie tot een *debate stopper* kan worden. Allerlei discussies over aangelegen thema's lopen stuk op de vraag naar de epistemische status van interpretatie. Wellicht dat Bisschops insteek een welkome uitweg is uit de vastgelopen discussies. Zijn studie is uiteraard geen handboek voor de interpreter en maakt interpreteren niet gemakkelijker; de auteur erkent dat interpreteren vaak lastig is. Wel laat zijn boek zien dat interpreteren zinvol is, en dat het een meningsverschil over de betekenis van een tekst tot een bevredigend einde kan brengen.

De studie van Bisschop is tevens niet theologisch maar filosofisch van aard, maar waarschijnlijk juist daarom van waarde voor de theologie. Het werk van Bisschop geeft geen antwoord op theologische vraagstukken als zodanig, maar zijn invalshoek kan gesprekken weer op gang brengen als alle participanten bereid zijn zich in de dialoog te laten gezeggen door de hoge epistemische status van een gerechtvaardigde interpretatie van de bijbeltekst.

Apeldoorn

G.A. van den Brink

René van Woudenberg, *The Epistemology of Reading and Interpretation* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021) 244 p., £ 75.00 (ISBN 9781316516799).

Met de drie zelfstandige naamwoorden in de titel *The Epistemology of Reading and Interpretation* maakt prof. René van Woudenberg meteen helder wat hij wil betogen: lezen en interpreteren zijn bronnen van kennis. Wie leest en interpreteert vergroot zijn kennis. Dat lijkt een open deur, maar toch is dit een buitengewoon intrigerende these. Wat maakt Van Woudenberg's studie zo interessant?

Allereerst, Van Woudenberg maakt ex-

plicitet wat hij met kennis bedoelt. Terecht onderscheidt hij tussen propositionele kennis, ervaringskennis, en knowhow. Maar even terecht accepteert hij niet de tegenstelling tussen natuurwetenschappelijke kennis en andere vormen van propositionele kennis. Alle propositionele kennis is gerechtvaardigd waar geloven (*justified true belief*), ongeacht de inhoud van wat wij geloven. Ongeacht of er kennisclaims worden gemaakt binnen de theologie of de natuurkunde of de wiskunde, propositionele kennis is propositionele kennis.

Ten tweede, interpreteren is een vorm van kennisverwerving. Ik vond dit een van de meest belangwekkende delen van het boek. Interpreteren is geen handeling die ons belemmert om aan de (hoge) standaards van propositionele kennis te voldoen, maar voldoet aan die standaards. Interpreteren staat niet tegenover kennis, maar leidt tot kennis.

Er is in de filosofie een bekende tweedeling aanwezig. Enerzijds is er de Angelsaksische analytische traditie, anderzijds is er de continentale hermeneutische traditie. In de analytische traditie is er altijd veel aandacht geweest voor de kennistheorie (epistemologie), met vragen als 'wat is kennis?', 'wat is geloof?', 'hoe kunnen overtuigingen worden gerechtvaardigd?', 'hoe kan het scepticisme worden weersproken?'. Daartegenover geeft de continentale traditie veel aandacht aan interpretatie. Vooral het boek *Wahrheit und Methode* (1960) van Gadamer is bekend. Gadamer wil met zijn werk de *humaniora* beschermen tegen de opdringerigheid van de exacte wetenschappen. Hij stelt dat wij alles wat wij tot ons krijgen over de werkelijkheid voortdurend interpreteren. Deze interpretatie is niet in een wetenschappelijke methode te vangen, maar is eigen aan het menszijn en voorwetenschappelijk. Ook het lezen van theologische, juridische of literaire teksten vindt altijd plaats door middel

van interpretaties. Onze interpretatie wordt onherroepelijk beïnvloed door waar en hoe wijzelf staan in de wereld. Interpretaties zijn daarom altijd persoonsgebonden, niet methodisch te objectiveren, en het is onjuist om te zeggen dat de ene interpretatie beter is dan de andere.

In de praktijk van de filosofiebeoefening zijn kennis en interpretatie vanwege dit verschil tussen analytische en hermeneutische traditie tegenover elkaar komen te staan: 'kennis' hoort thuis in de analytische, 'interpretatie' in de hermeneutische traditie. Kennis is objectief, maar interpretatie is subjectief. Welnu, wat Van Woudenberg doet, is dat hij het filosofische instrumentarium uit de analytische traditie gaat aanwenden om te verhelderen wat interpreteren nu feitelijk is. Wat is het doel van interpreteren? Wanneer is een interpretatie gerechtvaardigd? Wat maakt de ene uitspraak tot een interpretatie van een andere uitspraak? Het zijn, verrassend genoeg, vragen die in de hermeneutische traditie zelden of nooit worden gesteld.

Van Woudenberg brengt dus, in zekere zin, beide tradities bij elkaar. Hij verrijkt de analytische traditie met haar te eenzijdige aandacht voor wat kennis is met analyses over de vraag of ook lezen en interpreteren kennisbronnen zijn. Hij verrijkt de hermeneutische traditie met een analyse van wat interpreteren is. Brengt hij beide tradities ook met elkaar in gesprek? Is hij als een mediator die (zonder eigen inbreng) twee ruziende partijen helpt om naar elkaar te luiste-

ren? Dat laatste is niet het geval. Van Woudenberg blijkt uiteindelijk indringende kritiek te leveren op de hermeneutische traditie van Gadamer en anderen, die met hun opvattingen over wat interpretatie is, de kennisclaims van lezen en interpreteren willen afzwakken of ontkennen. De kritiek van Van Woudenberg is niet dat hij het belang van interpretatie minimaliseert, maar (veel interessanter) interpretatie als een bron van kennis opvat. Interpreteren wordt zodoende niet tegenover kennis geplaatst, in de zin dat het feit dat wij teksten interpreteren, een ontkrachting van onze kennisclaims impliceert, maar interpreteren wordt overgebracht naar het veld van de epistemologie: door te interpreteren verkrijgen wij juist meer propositionele kennis. Interpreteren is een eigen kennisbron, en kennis die wij door interpreteren verkrijgen, voldoet aan de (veeleisende) voorwaarden die er gelden voor wat als kennis mag worden beschouwd.

De theologiebeoefening is de laatste halve eeuw sterk door Gadamer beïnvloed. Als Van Woudenberg gelijk heeft dat lezen en interpreteren kennis opleveren, opent dit een buitengewoon interessant en belangrijk onderzoeksterrein voor de omgang met de Schrift en met de teksten die ons uit de traditie zijn overgeleverd. Wat mij betreft pakken theologen deze handschoen op, en bezinnen zij zich op de epistemologie van lezen en interpreteren.

Apeldoorn

G.A. van den Brink

Boekaankondigingen

Jaco van der Knijff, *Heft hier voor God uw lofzang aan: Principe en praktijk van de gemeentezang in gereformeerd perspectief* (Hilversum: Willem de Zwijgerstichting, 2022) 63 p., € 4,30 (ISBN 9879072462725).

Van der Knijff laat in een beknopt en helder overzicht zien hoe de gemeentezang zich in de gereformeerde traditie, met name in Nederland, ontwikkelde. Aan de hand van goedgekozen citaten geeft hij de opvattingen van de reformatoren en auteurs na hen over het onderwerp weer. Vanuit de principes die zij formuleerden belicht hij de huidige situatie, die door behoefte aan experiment en vernieuwing wordt gekenmerkt, zowel kritisch als relativerend. Aan te raden aan kerkenraden die voor beslissingen met betrekking tot de gemeentezang staan, aan predikanten die de manier waarop zij liturgieën samenstellen nog eens kritisch willen bezien en aan ieder die zich in kort bestek over het onderwerp wil informeren.

Lexmond

J. van Eck

Herman van Wijngaarden, *Leven als vrienden: een hoge vorm van liefde* (Heerenveen: Groen, 2022) 113 p., € 15,99 (ISBN 9789088973055).

Of er weleens over vriendschap gepreikt wordt vraagt Van Wijngaarden zich in dit mooie boek uit de Artiosreeks af. Ik denk dat hij gelijk heeft dat dat te weinig gebeurt, terwijl het een belangrijk bijbels thema is zoals de mooie lijnen – onder andere uit Spreuken – in dit boek laten zien. Het bevat wijze les-

sen: ‘Vriendschap vraagt onderhoud en investering’ (49), geestelijke vrienden vinden elkaar ‘in het verlangen om te leven tot Gods eer en om Zijn liefde te ontvangen’ (73) en als homo’s zeggen dat zij de bijbelse balans tussen vriendschap en eros kunnen handhaven, dan ‘verdienen zij ons vertrouwen’ (86). Het voorstel om naast de huwelijkskursussen ook vriendschapscursussen te organiseren verdient echt een overweging. Elk hoofdstuk eindigt met vragen voor een bijbelstudie; prachtig voor een bijbelkring.

H. van den Belt

De nieuwe psalmberijming (Utrecht: KokBoekencentrum, 2022) 320 p., € 22,50 (ISBN 9789043535762).

Een van de uitgangspunten van deze nieuwe berijming van de Psalmen op de Geneefse wijzen is het toegankelijke taalgebruik. De Psalmen komen in deze berijming dichtbij zonder platvloers te worden. Jong en oud kunnen goed begrijpen wat zij zingen. Dat is winst vergeleken bij 1773 en 1967. Qua taalgebruik is de NBV het uitgangspunt; geen ‘goedertierenheid’ maar wel ‘gerechtigheid’. De berijming gebruikt als aanspraak vooral ‘je’, ‘jij’ en ‘jullie’. Poëtisch is er op de berijming vast wel wat aan te merken, maar de teksten zijn aansprekend en soms komen ze ook echt ‘binnen’. De psalmen zijn korter dan in eerdere berijmingen, Psalm 119 telt ‘slechts’ 44 verzen. Dat kan ten koste gaan van de inhoud. Om een willekeurig voorbeeld te geven, in Psalm 78:65 staat dat de Heere ontwaakte ‘als een held die juicht van

de wijn'. Datheen is nogal plastisch: 'Maar gelijk een dronkig mens hem opmaket, als de wijn wel verteerd is, en ontwaket, die zeer luid tiert en maakt een zeldzaam wezen, alzo is ook onze God opgerezen...' In 1773 wordt het 'een held, ontzagg'lijk in zijn gangen, die nieuwen moed heeft door den wijn ontvangen', in 1967 'een held die zich sterk maakte als in een roes'. DNP heeft: 'toen ontwaakte Hij zoals een held'. De wijn is weggefallen en daarmee verdwijnt het beeld dat God uit een roes ontwaakt. Doorgaans doen de dichters de beeldende taal wel recht en soms worden de beelden nog scherper door de gewone taal: 'De honden likken van hun bloed' (68:6) en 'Zoals een jongeman – hij ziet er stralend

uit, want hij was bij zijn bruid, en daar genoot hij van...' (19:2). De ruwheid en soms rauwheid van de Psalmen is iets om te koesteren in een tijd van al te gepolijste godsbeelden. Als ik moet kiezen tussen Datheen, 1773, 1967, het samenraapsel van *Weerklank*, en DNP, dan gaat mijn voorkeur toch echt uit naar die laatste, al zitten er in 1968 ook pareltjes en ben ik natuurlijk verknocht aan de 'Oude berijming'. Wie houdt van de Psalmen en ze wil overdragen aan een volgende generatie zou deze berijming een eerlijke kans moeten geven.

H. van den Belt